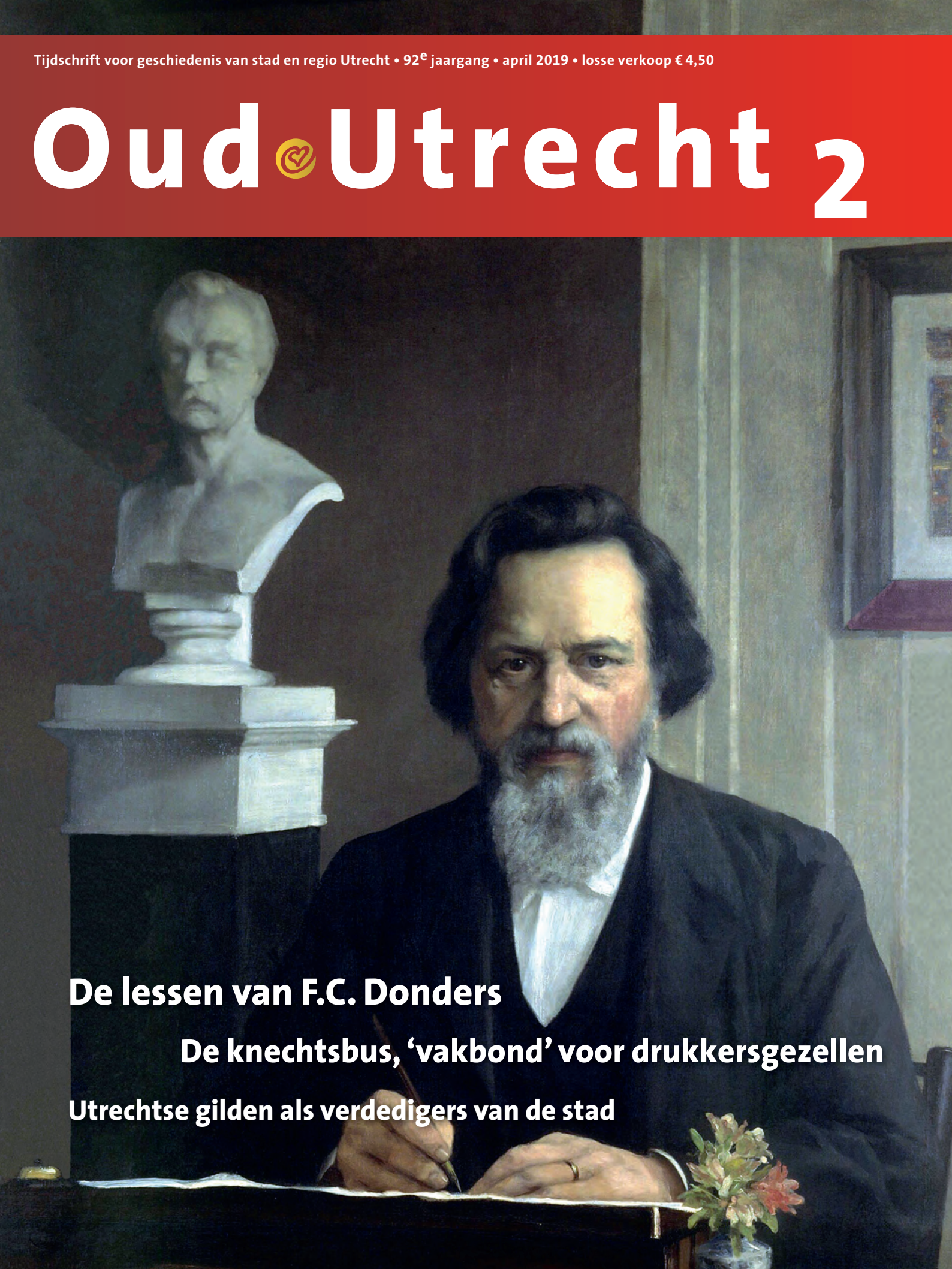

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en regio Utrecht • 92^e jaargang • april 2019 • losse verkoop € 4,50

Oud Utrecht 2

A detailed oil painting of F.C. Donders, a man with a long white beard and dark hair, wearing a dark suit and white shirt. He is seated at a desk, writing with a quill pen on a piece of paper. To his left is a white marble bust of a man, resting on a pedestal. A small vase with red and white flowers sits on the desk in the foreground. The background is dark and indistinct.

De lessen van F.C. Donders

De knechtsbus, 'vakbond' voor drukkersgezellen

Utrechtse gilden als verdedigers van de stad

Historische vereniging Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en regio Utrecht.

Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / secretariaat@oud-utrecht.nl / (06) 347 89 416 **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Ledenadministratie NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-) **Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is** wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Website www.oud-utrecht.nl, redactie.website@oud-utrecht.nl.

Digitale nieuwsbrief (redactie.nieuwsbrief@oud-utrecht.nl) wordt de eerste van alle oneven maanden verspreid. Leden waarvan het emailadres bekend is krijgen deze automatisch toegezonden, aanmelden voor niet-leden kan via www.oud-utrecht.nl/service/contact.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 92e jaargang nr. 2 / april 2019 / ISSN 1380-7137

Tijdschrift Oud-Utrecht is een uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht en verschijnt zes maal per jaar in de even maanden **Deadline** agenda nummer 3/2019: 1 mei 2019.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres:** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Kopij** sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen te vinden op www.oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** kunnen gestuurd worden naar de eindredacteur, Lakenvelderstraat 20, 3573 SG Utrecht.

Publicatierechten van de opgenomen illustraties zijn naar beste intentie geregeld. Een ieder die meent dat zijn of haar rechten zijn overtreden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Senefelder Misset, Doetinchem

Losse nummers kosten € 4,50 (themanummers € 7,50) **Verkoopadressen** Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachttegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Domplein 9.

Museum
Catharijne
Convent

8 maart t/m
10 juni 2019

De Münster Domschat

ST-PAULUS-DOM
DOMKAMMER
KATHOLIEKE KUNST
MÜNSTER

Hier uw advertentie?

meer informatie via
penningmeester@oud-utrecht.nl

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

32

Jan Keunen

Wat we van F.C. Donders leren kunnen

38

Marion Cornélie van Oudheusden

Caspar van Wittel, Amersfoortse schilder
van het 18e-eeuwse Rome

Bespreking

41

Rindert Jagersma

De Utrechtse knechtsbus voor drukkersgezellen:
een 18-eeuwse 'vakbond'

46

Signalement

48

Kaj van Vliet

Mit panser ende yserhoet ende eenre langer weren
De Utrechtse gilden als verdedigers van de stad

54

Gerard Raven

Prenten en brochures voor een vriendenprijs

55

Agenda

Donderse Donders

F.C. Donders (1818-1889) was op vele fronten succesvol: als wetenschapper, als onderwijsvernieuwer, als oogheelkundige en als directeur van het Ooglijdersgasthuis. Wat is de verklaring voor zijn succes en welke lessen kunnen we nu nog van hem leren?

Drukkersknechten verzekerd

In 1741 stichtten Utrechtse drukkersgezellen een 'knechtsbus', een soort vakbond en arbeidsongeschiktheidsverzekering die moest zorgen voor financiële ondersteuning bij ziekte, pensioen en overlijden. In de eerste vijftig jaar van zijn bestaan keerde het fonds vooral ziektegeld uit, voor pensioenen waren de reserves ontoereikend.

Harnas, helm en zwaard

Utrecht had in de late middeleeuwen een vijf kilometer lange stadsmuur. De verdediging en het onderhoud waren geregeld in een uitgekiend systeem waarin de gilden in de 14e en 15e eeuw de hoofdrol speelden.

□ OMSLAG: PORRET VAN F.C. DONDERS UIT 1889 DOOR ZIJN TWEEDE ECHTGENOTE, DE SCHILDERES BRAMINE HUBRECHT; COLLECTIE UNIVERSITEITSMUSEUM

Wat we van F.C. Donders leren kunnen

In brons vereeuwigd kijkt hij sinds 1921 vanaf een hoge zetel uit over het Janskerkhof. Zijn naam op de sokkel is versleten en de meeste voorbijgangers weten niet wie het beeld voorstelt. 'Een beroemde opticien', luidt een gok die nog enigszins in de buurt komt. F.C. Donders (1818-1889) was echter veel meer dan dat en verdient het in Utrecht en daarbuiten alom gekend te worden.¹

Frans Donders werd in Tilburg geboren als negende kind in een gezin dat reeds acht meisjes telde. Het fraaie geboortehuis staat er nog steeds en doet een hoge mate van welstand vermoeden. De werkelijkheid was weerbarstiger: binnen één jaar na zijn geboorte overleed vader Jan Frans Donders (1755-1819). Weduwe Agnes Donders-Hegh (1783-1853) bleef financieel niet heel goed verzorgd achter, want zij stuurde de jonge Frans van zijn 7e tot 13e jaar naar de

Onthulling monument F.C. Donders op het Janskerkhof op 22 juni 1921.

□ FOTO VEREENIGDE FOTOBUREAUX N.V. | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

dorpsschool in Duizel (bij Eindhoven). Hier verdiende hij tussen zijn 11e en 13e jaar zijn eigen kostgeld als ondermeester. Daarna bezocht hij de Franse school in het Brabantse dorp Boxmeer waar hij van priesters wat Latijn en Grieks leerde. Achteraf gezien is het opzienbarend dat de wereldberoemde wetenschapper Donders zijn opleiding begon met zo'n sobere educatie.

Doceren als roeping

Frans Donders werd in 1835 kwekeling aan de Rijksskweekschool voor Militaire Geneeskundigen in Utrecht. Voor een studie geneeskunde was blijkbaar geen geld beschikbaar. In 1839 verzocht Donders de Utrechtse Universiteit om doctoraalexamen in de geneeskunde te mogen afleggen. Dit werd afgewezen, omdat de medische faculteit zijn opleidingsjaren aan de Rijksskweekschool ontoereikend vond. Donders schreef vervolgens een brief naar de Leidse Universiteit en slaagde daar hetzelfde jaar met glans voor zijn doctoraalexamen. In 1841 promoveerde hij in Leiden op een proefschrift over hersenvliesontsteking.

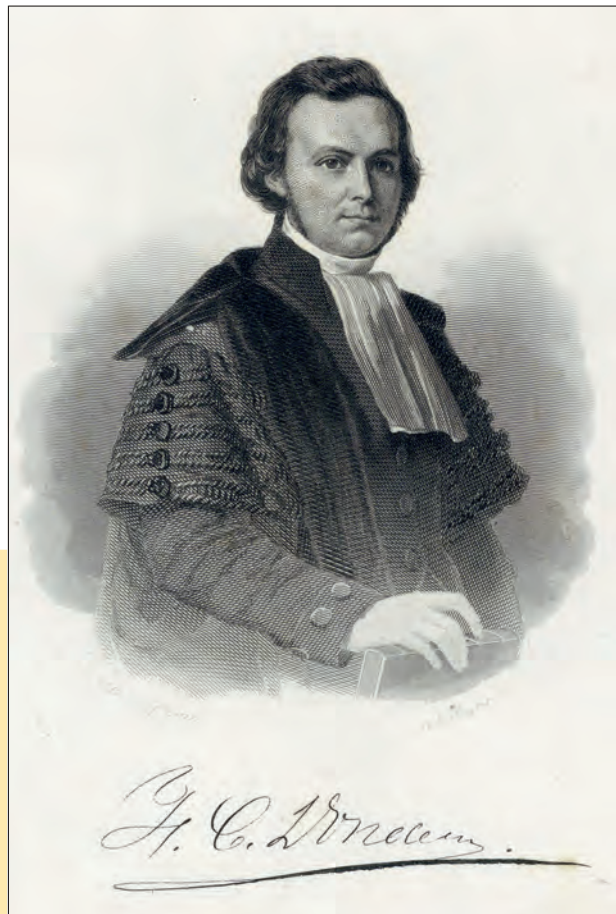
Als militair arts was Donders verplicht in dienst te blijven en hij belandde zo in Vlissingen en Den Haag, waar hij ook onderzoek uitvoerde en begon te publiceren. In Den

Jan Keunen

Hoogleraar oogheelkunde aan het Radboudumc Nijmegen; tot oogarts opgeleid in het door Donders opgerichte Ooglijdersgasthuis in Utrecht.

Haag maakte hij naar eigen zeggen kennis met het hof- en staatsleven. In 1842 werd hij door de generale staf verzocht het onderwijs aan de Rijkskweekschool te reorganiseren. Zonder moeite deed Donders afstand van de hofstad want 'doceeren, dat gevoelde ik, was mijne roeping'. Die roeping heeft hij meer dan waargemaakt.

Terug in Utrecht maakte Donders indruk als militair officier van gezondheid die in Den Haag tot in de hoogste kringen was doorgedrongen. Hij huwde in 1845 de Utrechtse predikantendochter Ernestina Zimmerman (1819-1886). In zijn vrije tijd werkte hij in het laboratorium van de hoogleraar

Donders als pas benoemd hoogleraar.

□ PRENT D.J. SLUYTER CA 1853 NAAR EEN SCHILDERIJ VAN W.B. STOOFF CA 1848 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Toegangspoort van de Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen aan de Springweg (voorheen het Duitse Huis) ca 1860. Donders was hier kwekeling en later zou hij er het onderwijs reorganiseren.

□ LITHO UITGEGEVEN DOOR J.G. BROESE | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

chemie Gerrit Jan Mulder (1802-1880) en daarnaast verrichte hij ook fysiologisch onderzoek. Om als aanvulling op zijn karige salaris wat bij te verdienen begon Donders buitenlandse medische handboeken te vertalen. Een beroemd Duits leerboek over oogheelkunde vertaalde en verbeterde hij zodanig, dat de eerstvolgende Duitse druk de Nederlandse uitgave van Donders volgde.

Voorloper Darwin?

De talenten van Donders bleven niet onopgemerkt. In 1848 werd hij benoemd tot hoogleraar. Hij gaf college in forensische geneeskunde, biologie en oogheelkunde. Hoewel Donders het liefste ook college in de fysiologie wilde geven, zag hij hiervan af om de zittende hoogleraar Jacob Schroeder van der Kolk (1797-1862) niet voor de voeten te lopen. Zijn oratie was een van de eerste in Utrecht die in de Nederlandse taal werd gehouden in plaats van het tot dan gebruikelijke Latijn. Donders zette meteen hoog in: hij hield een betoog over de harmonie van het dierlijk leven, waarin hij de contouren schetste van wat in 1859 als Darwins evolutietheorie bekend zou worden.²

In zijn latere leven claimde Donders openlijk dat hij een voorloper van Darwin was. Op die eigendunk valt, zo wordt duidelijk uit een artikel uit 2005 in dit tijdschrift, het nodige af te dingen. In zijn oratie adviseerde Donders de studenten om hun patiënten zorgvuldig te observeren. Tegenwoordig organiseren Amerikaanse universiteiten kunstobservatie

Donders (rechts) en zijn Berlijnse collega-oogheekundige Albrecht von Graefe.

□ FOTO HERMANN PETERS, BERLIJN | UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT

voor geneeskundestudenten als methode om de patroonherkenning van jonge artsen voor ziektebeelden te verbeteren. Dat Donders observatie al belangrijk vond, zegt veel over zijn moderne visie op wetenschappelijk onderwijs.

Moderne oogheelkunde

De Zuid-Afrikaanse arts Philip Van der Bijl (1827-1892) die bij Donders in Utrecht een jaar lang stage liep, haalde hem over om de Wereldtentoonstelling van 1851 in Londen plus de twee grote oogklinieken in die stad te bezoeken. Donders vond de reis aanvankelijk te duur, maar Van der Bijl wist er de weg en regelde een goedkoop pension. 't Zou wel gaan', noteerde Donders in zijn dagboek. In Londen maakte hij kennis met de beroemde anatoom en oogchirurg William Bowman (1816-1892) en de oogchirurg Albrecht von Graefe (1828-1870) uit Berlijn. Donders, Bowman en von Graefe werden binnen één maand vrienden voor het leven en legden gedrieën de grondslag voor de moderne oogheelkunde.

Een belangrijke bijdrage daaraan leverde ook de Duitse fysioloog Helmholtz (1821-1894) die in hetzelfde jaar de oogspiegel uitvond. Met dit instrument kon voor het eerst het netvlies aan de binnenzijde van het oog onderzocht worden. Dit revolutionaire instrument opende talloze nieuwe mogelijkheden om oogafwijkingen te diagnosticeren en te behandelen. Het was von Graefe die Donders en Bowman hierover in Londen vertelde.

Terug in Nederland afficheerde Donders zich officieel als oogarts en van heinde en ver stroomden de patiënten naar Utrecht toe. Donders had een kamer aan het Hoogt gehuurd om samen met studenten de oogpatiënten te onderzoeken. Het stelde hem in staat om binnen twee jaar de oogspiegel aanzienlijk te verbeteren en de eerste kleurenatlas met netvliesafwijkingen te publiceren. De patiëntenaantallen namen zo sterk toe dat uitbreiding noodzakelijk werd. In 1858 vergaarde Donders via een

Statief-oogspiegel (verbeterde versie december 1853) ontworpen door Donders en vervaardigd door G.J.A. Epkens.

□ FOTO FOTOATELIER, PETER ROTHENGATTER | DR. F.P. FISCHERSTICHTING, UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT

slimme crowdfunding actie f40.000,- voor de oprichting van een *Nederlandsch Gasthuis voor behoeftige en minvermoogende Ooglijders* aan de Wijde Begijnestraat (na het overlijden van Donders verhuisde het Ooglijdersgasthuis in 1894 naar een nieuw gebouw aan de F.C. Dondersstraat). Het oogziekenhuis was onafhankelijk van de Utrechtse universiteit. Donders werd directeur en zijn naaste assistent Herman Snellen (1834-1907) inwonend geneesheer. Snellen ontwikkelde zich in korte tijd tot een vaardig oogchirurg en vulde daarmee Donders goed aan, omdat die – naar eigen zeggen – ‘geen bijzondere roeping had’ voor oogchirurgie. Ook zij werden vrienden voor het leven; bij het huwelijk in 1869 van Donders enige kind, Maria Donders (1847-1870), was Snellen getuige.

Als oogarts en fysioloog was Donders met name geïnteresseerd in de brekingsafwijkingen van het oog. Hij begon een jarenlang systematisch onderzoek en was de eerste die verziendheid definieerde. De brekingsafwijking astigmatisme was bekend, maar Donders is de eerste die het mogelijk maakte de afwijking op te sporen en te behandelen met cilindrische glazen. Voor het tot dan chaotische aanmeten van een bril ontwierp Donders een systematiek die tot op de dag van vandaag wordt gebruikt.

In 1864 werden de resultaten van de verschillende onderzoeken gebundeld in een boek dat in Engeland werd uitgebracht: *On the anomalies of accommodation and refraction of the eye. With a preliminary essay on physiological dioptrics*. Donders droeg het op aan zijn vriend William Bowman. Het betekende zijn internationale doorbraak. Het werd in vele talen vertaald en is zo helder geschreven dat het ook nu nog goed leesbaar is. Moeilijke onderwerpen legt Donders in dit boek in simpele bewoordingen aan oogartsen uit.

Leerstoel fysiologie

In 1862 kwam de leerstoel fysiologie in Utrecht vrij en na amper beraad maakte Donders de overstap naar zijn oude vakgebied. In harde onderhandelingen met de universiteit bedong hij dat voor hem een nieuw laboratorium gebouwd zou worden (anders zou hij naar het buitenland vertrekken). Na veel gedoe verrees in de jaren 1865-1867 aan de Van Asch van Wijckskade het voor die tijd ultramoderne

Het Nederlandsch Gasthuis voor Behoeftige en Minvermoogende Ooglijders (Wijde Begijnestraat 1) kort voor de verhuizing in 1894.

□ TEKENING A.E. GROLMAN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Physiologisch Laboratorium waarvan Donders directeur werd. Opvallend is dat hij tegelijkertijd aanbleef als directeur van het Ooglijdersgasthuis.

In het nieuwe laboratorium publiceerde Donders in 1869 zijn tweede meesterwerk, waarmee hij in korte tijd opnieuw internationale roem vergaarde: een publicatie over de tijd die het verwerken van een taak of prikkel in het brein in beslag neemt (mentale chronometrie).³ Hij staat hiermee aan het begin van een ontwikkeling die we nu als cognitieve neurowetenschap omschrijven. Andere uiteenlopende onderwerpen waar Donders over publiceerde waren de ademhaling, de bloedcirculatie in het brein en borstvoeding. In 1866 werd hij als fysioloog ingeschreven als buitenlands lid van de prestigieuze Royal Society of London; hierin waren de beroemde Nederlanders Anthonie van Leeuwenhoek en Herman Boerhave hem voorgegaan. Het gevolg van Donders' scheppingsdrang als oogarts en fysioloog is in Utrecht nog steeds goed zichtbaar: dankzij hem staan er 200 jaar na zijn geboorte twee indrukwekkende gebouwen: het voormalige Ooglijdersgasthuis en het voormalige Physiologisch Laboratorium.

'Donders pedant'

Hoewel hij teruggekeerd was naar de fysiologie, bleef Donders geïnteresseerd in de oogheelkunde. Hij schreef publicaties over de kleurzin, oogbewegingen en dieptezien. De kleurzin onderzocht hij ook in relatie tot de publieke veiligheid van de spoorwegen: een treinmachinist moest om de seinen goed waar te kunnen nemen niet kleurenblind zijn. Donders ontwierp niet alleen een kleurzintest voor het spoorwegpersoneel, hij deed ook onderzoek naar de kleurwaarneming op spooreplacements en reed zelf mee op een locomotief om vanuit die positie sei-

Het Physiologisch Laboratorium van de Faculteit Geneeskunde van de Rijksuniversiteit Utrecht aan de Van Wijckskade ca 1870.

□ FOTO POOSTERHUIS | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

nen te kunnen waarnemen. Met de toepassing van wetenschappelijk kleurzin-onderzoek in het publieke domein van veiligheid was Donders opnieuw zijn tijd ver vooruit. Daarnaast pleitte hij openlijk tegen kinderarbeid en voor betere hygiëne in sloppenwijken. Het succes veroorzaakte ook een zekere mate van ijdelheid waaraan tijdgenoten zich stoorden. 'Donders is donders pedant', aldus de letterkundige Potgieter (1808-1875) in 1871.

Een slag die Frans Donders en zijn vrouw Ernestine nooit te boven zijn gekomen was het overlijden in 1870 van hun enige dochter Maria. Zij stierf in het kraambed na de geboorte van een tweeling, Frans en Paula. Bij de opvoeding van zijn kleinkinderen was grootvader Frans nauw betrokken; hij hielp met huiswerk en nam ze mee op zijn reizen naar het buitenland. In 1883 nam hij op 65-jarige leeftijd afscheid als directeur van het Ooglijdersgasthuis en in 1888 moest hij op 70-jarige leeftijd verplicht met emeritaat. Dit afscheid werd in Utrecht groots gevierd. Donders kreeg een groot geldbedrag dat hij bestemde voor een fonds voor buitenlandse reizen van jonge oogartsen en fysiologen. Dit Dondersfonds bestaat nog steeds.

In die tijd was Donders al ziek en hij zou binnen een jaar na zijn emeritaat overlijden. Tot op het laatst bleef hij onderzoeker. In de laatste maanden van zijn leven lag er een notitieblok naast zijn bed waarop hij zijn handschrift dat door een hersenaandoening steeds moeilijker leesbaar werd nauwkeurig vastlegde. In zijn dagboek noteerde hij: 'Mijne krachten lopen ten einde. Dankbaar aan God en de mensen verlaat ik het leven.' Donders overleed op zondag 24 maart 1889. Van zijn indrukwekkende begrafenis werd in de landelijke media verslag gedaan. Hij liet het indrukwekkende aantal van 339 wetenschappelijke artikelen na en trad op als promotor voor 44 proefschriften.

Lessen van Donders

Les één die Donders levensloop ons kan leren is dat je met doorzettingsvermogen en volharding ver komt. Dat de aan-

vankelijk onbemiddelde Donders het in de 19e eeuw met nauwelijks sociale en onderwijsvoorzieningen zo ver heeft weten te schoppen blijft verbazingwekkend.

Les twee is het belang van veelzijdigheid en een brede ontwikkeling. Donders inbreng van de anatomie en fysiologie heeft grote invloed gehad op de razendsnelle ontwikkelingen in de moderne oogheelkunde. Die inbreng zorgde ook voor zijn meesterwerk: het boek uit 1864 over brekingsafwijkingen waarmee hij wereldberoemd werd. Als je vandaag de dag een bril krijgt aangemeten, gaat dat nog steeds volgens de inzichten en de methode die Donders in 1864 vastlegde. Hierna ging hij niet op zijn lauweren rusten maar onverdroten verder. Het eigentijdse idee *life long learning* werd lang geleden al door Donders gepraktiseerd.

Herman Snellen (1834-1908) naaste assistent van Donders en later directeur van het nieuwe Ooglijdersgasthuis aan de F.C. Dondersstraat.

□ HOUTGRAVURE A. TILLY CA 1900 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

F.C. Donders met twee kleinkinderen ca 1870.

□ FOTO E. ROTHE, CASSEL | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Een laatste les die we van Donders kunnen leren, is het belang van *teamwork*: zijn vermogen tot het sluiten van vriendschappen en productieve samenwerkingsverbanden was groot. Het driemanschap Donders, Bowman & von Graefe en het duo Donders & Snellen hebben de moderne oogheelkunde veel goeds gebracht. Donders begreep donders goed dat het geheel meer is dan de som der delen. In onze tijd van vergaand individualisme op vele gebieden is dit een niet te onderschatten wijze raad die Donders ons aanreikt.

Verjaardagscadeau

Vorig jaar herdachten we de 200e geboortedag van Donders. Daar past alsnog een mooi en nuttig verjaardagscadeau bij dat de Universiteit en de Gemeente Utrecht gezamenlijk zouden kunnen financieren: restauratie van de sokkel van zijn beeld op het Janskerkhof. Daarop kan dan ook een eigentijdse QR-code aangebracht worden. Een voorbijganger die die met zijn mobiele telefoon scant, kan dan toegesproken worden door Frans Donders die duidelijk maakt dat hij meer was dan ‘een beroemde opticien’ en dat hij behalve een internationaal beroemde wetenschapper bijvoorbeeld ook de oprichter van het Ooglijdersgasthuis was en dat het aanmeten van een bril nog steeds gebeurt op de manier die Donders anderhalve eeuw geleden heeft voorgesteld. Een opgeknapte sokkel en zo’n code halen de hoog boven het straatgewoel tronende man met baard uit zijn anonimiteit. Donders en Utrecht verdienen het.

Noten

- 1 Ter gelegenheid van de 200e geboortedag van Donders organiseerde het Universiteitsmuseum en de Universiteit op 30 november 2018 een feestelijke F.C. Dondersdag in de Universiteitsbibliotheek. Dit artikel is een schriftelijke weergave van de voordracht van de auteur van dit artikel waarin de verdiensten van Donders als oogarts werden belicht. Hij is veel dank verschuldigd aan de Donders-experts Richard Keeler (oogarts en curator van het oogheelkundig museum van de Royal College of Ophthalmologists in Londen), emeritus professor Paulus de Jong (Amsterdam) en de Utrechtse oogarts Arie van Oosterwijk. Een gezamenlijke Engelstalige wetenschappelijk publicatie over Donders met bronvermelding is in voorbereiding.
- 2 In 1963 en nogmaals in 1982 beschuldigde de neurochirurg prof. P. Vinken (1927-2011) Donders ervan dat hij in zijn oratie zonder bronvermelding teksten zou hebben overgenomen uit het boek *Philosophie Zoologique* van de Franse bioloog J.B.P.A. de Lamarck (1744-1829). In het boek *Ontspoorde wetenschap* (2012) gaf de wetenschapsjournalist Frank van Kolfschooten de auteur van dit artikel de gelegenheid om deze zware beschuldiging afdoende te ontzenuwen.
- 3 ‘Over de snelheid van psychische processen’, *Nederlandsch Archief voor Genees- en Natuurkunde* 4 (1868-1869) 117-145.

Bronnen

Blankesteijn, A., ‘Darwin in Utrecht’, *Tijdschrift Oud-Utrecht* 78 (2005) 146-151.
 Fischer, F.P., en G. ten Doesschate. *Franciscus Cornelis Donders* (Assen 1958).
 Hoppenbrouwers, R.W.J.N. (redactie), *Gedenkboek 125 jaar Ooglijdersgasthuis* (Utrecht 1983). Bevat de integrale toespraak van Donders bij de huldiging ter ere van zijn 70^e verjaardag met een terugblik op zijn leven.
 Kolfschooten, F. van, *Ontspoorde wetenschap* (Amsterdam 2012) 34-36, 40-41, 59.
 Kylstra, Peter H., ‘Franciscus C. Donders 1818-1889’, in: A.J. Kox (redactie), *Van Stevin tot Lorentz. Portretten van achttien Nederlandse natuurwetenschappers* (Amsterdam 1990) 143-155. Online te vinden op www.dbnl.org

Caspar van Wittel, Amersfoortse schilder van het 18e-eeuwse Rome

Schilder Caspar van Wittel (circa 1652 - 1736), in zijn tweede vaderland Italië altijd beroemd gebleven, raakte relatief vergeten in zijn geboorteland Nederland. Amersfoort, de stad waar hij opgroeide, eert hem nu met een grote overzichtstentoonstelling.

Caspar van Wittel ging al op jonge leeftijd in de leer bij de Amersfoortse landschaps- en panoramaschilder Matthias Withoos. Na korte tijd in Hoorn te hebben gewoond, ver trok hij, waarschijnlijk in 1674, naar Italië, in het voetspoor van menig jonge kunstenaar. Ondanks een paar eerste moeilijke jaren in Rome oogste hij er al snel succes met zijn geschilderde afbeeldingen van de Eeuwige Stad. Van Wittel zou er beroemd mee worden en aanzien verwerven. Zijn invloed op de schilderkunst van stadsportretten in Italië - de *vedute* - is beslissend geweest voor de ontwikkeling van het genre.

De tentoonstelling in Amersfoort gaat niet alleen in op het oeuvre van de kunstenaar, maar plaatst Van Wittel ook in zijn tijd. Zowel de invloeden die hij als jonge man onderging als de invloed die hij zelf op latere kunstenaars zou hebben,

komen aan bod. De tentoonstelling is ruim en helder van opzet en het gebruik van verschillend getinte muren zorgen voor een ordening naar thema of scheppingsfase.

Hollandse stadsgezichten

Voor zijn vertrek naar Italië leerde Van Wittel het zogenaamde stadsgezicht kennen, een typisch Hollands schilder genre dat buiten de landsgrenzen als zodanig niet of nauwelijks voorkwam. Na 1650 had het stadsgezicht in de Republiek een hoge vlucht genomen. Het frisse werk van bijvoorbeeld Gerrit Berckheyde en Jan van der Heyden, beiden met werk vertegenwoordigd op de tentoonstelling, vond gretig aftrek. Op welke wijze Van Wittel in zijn jonge jaren precies kennis heeft genomen van dergelijke werken, is bron van nader onderzoek. Maar zijn carrière toont aan dat het genre stadsgezicht zich uitstekend zou lenen voor export.

In Italië aangekomen kwam Van Wittel in contact met het werk van Lieven Cruyl en andere grafici die topografische prenten van de stad maakten. Gecombineerd met de reeds opgedane kennis van het Hollandse stadsgezicht ontwikkelde Van Wittel een geheel nieuw genre, het geschilderde hedendaagse stadsportret, de allereerste *vedute* in Italië. Van Wittel, door Italianen inmiddels tot Gaspare Vanvitelli omgedoopt, oogstte er grote successen mee en groeide uit tot een zeer gezocht schilder. Niet alleen Rome, de stad waar hij woonde, bracht hij in beeld, ook Venetië en Napels schilderde hij, evenals tal van andere plekken in Italië.

Voor al de werken die hij maakte vlakbij of op het water,

Bespreking

Tentoonstelling: *Maestro van Wittel, Hollandse meester van het Italiaanse stadsgezicht*. KAdE, Kunsthall, Eemplein 77, Amersfoort t/m 5 mei 2019. / Catalogus: Charles Beddington e.a., *Maestro van Wittel, Hollandse meester van het Italiaanse stadsgezicht*. Amersfoort, Bekking & Blitz Uitgevers, 2019. ISBN 9789061095361; 190 blz., € 29,95.

Marion Cornélie van Oudheusden

Kunsthistorica, publiciste en redacteur van dit tijdschrift.

Caspar van Wittel, Venetië, Gezicht op de Salute en Canal Grande, inkt met aquarel 50,2 x 118,2 cm

□ BIBLIOTECA NAZIONALE CENTRALE ROME

Caspar van Wittel, Molo Venetië, gezien vanaf het eiland San Giorgio (ca. 1697) olieverf op doek 71 x 122 cm

□ PARTICULIERE COLLECTIE

zoals in Venetië of rond de baai van Napels tonen zijn aandacht voor atmosfeer en een subtiele lichtval. De werken uit Rome hebben soms een wat drogere, preciezere kwaliteit.

Voorbeeld voor Canaletto

De begeleidende catalogus gaat - gelukkig - in op een heet hangijzer binnen het Van Wittel-onderzoek, namelijk de mate waarin Van Wittels werk een voorbeeld is geweest voor de ontwikkeling van de *vedute*-kunst in met name Venetië, voor kunstenaars als Canaletto. De kunstkenner Pierre-Jean Mariette schreef al in de 18e eeuw dat Canaletto schilderde 'dans la manière de Van Vytel'. We mogen concluderen dat Canaletto het werk van Van Wittel gekend heeft (hetzij in Venetië hetzij in Rome) en het ook tot voorbeeld nam voor zijn eigen werk. Waarschijnlijk kenden ze elkaar zelfs persoonlijk. Duidelijk is dat Van Wittel het format geleverd heeft waarop latere Venetiaanse (en overigens ook Romeinse) *vedutisti* konden voortborduren. Het

Caspar van Wittel, *Gezicht op Piazza del Popolo te Rome* (1718) olieverf op doek 56 x 109 cm

□ INTESA SANPAOLO COLLECTION GALLERIE DI PALAZZO ZEVALLOS STIGLIANO, NAPELS

belang van deze invloed op andere Italiaanse meesters wordt op de tentoonstelling getoond in de laatste zaal, waar werken van Canaletto, Bellotto en Pannini te zien zijn, alsmede een zeer sfeervolle Guardi.

Van Wittel was enorm productief en zijn schilderijen kenden een wijde verspreiding, niet alleen in Italië, maar ook internationaal. Veel van zijn schilderijen zijn in Engelse collecties terechtgekomen, door Engelse Grand Touristen meegenomen als souvenir aan de plaatsen die zij in Italië bezocht hadden.

Perspectieftekeningen

De echte juwelen van de tentoonstelling zijn de grote ontwerp- en perspectieftekeningen, schetsen die Van Wittel maakte voor eigen gebruik en die niet bedoeld waren voor de verkoop. Op groot formaat, soms wel meer dan een meter breed, maakte Van Wittel nauwkeurige voorstudies voor zijn schilderijen. Het zijn indrukwekkende tekeningen, soms met streken aan elkaar gezet, beduidend, een enkele gescheurd: Van Wittel heeft ze heel vaak in handen gehad, als constante inspiratiebron.

De vele anekdotische details die zijn schilderijen altijd zo verlevendigen - wandelaars in gesprek, voorbijrijdende koetsen, gehaaste roeiers, rennende honden - zijn op deze tekeningen tot een minimum beperkt. Wat nu vooral de aandacht trekt, is het sterk zuigende perspectief waaraan alle architectuur onderhevig is, overigens zonder de gebouwen daarmee aan herkenbaarheid en identiteit te doen inboeten.

Het zijn meesterlijke tekeningen die zijn kennis en kunde van het perspectief duidelijk etaleren. Niet voor niets zou Van Wittel gevraagd worden door de prestigieuze Romeinse Accademia di San Luca om docent perspectiefleer te worden. Diezelfde academie maakte hem tot lid, een grote eer die buitenlanders niet zo vaak ten deel viel en al zeker niet als ze zich met zo'n nieuwerwets thema als geschilderde hedendaagse stadsgezichten bezighielden. Venetiaanse *vedutisti* als Canaletto en Guardi hebben tot het eind van hun leven op dat eerbetoen moeten wachten.

Locaties gefotografeerd

De schilderijen van Van Wittel worden op de tentoonstelling regelmatig geflankeerd door hedendaagse foto's die speciaal voor deze tentoonstelling zijn gemaakt. De fotograaf Hans Wilschut heeft zich moeite getroost de locaties die Van Wittel uitbeeldde, terug te vinden, wat niet altijd een gemakkelijke opgave bleek. Soms is de plek nog goed herkenbaar, soms wanen we ons in een totaal andere wereld.

Al fotograferend werd nogmaals duidelijk dat Van Wittel zijn perspectief en locaties lichtelijk manipuleerde en meerdere gezichtspunten samenvoegde in één werk. Om een enigszins gelijkende foto te kunnen produceren heeft Wilschut hetzelfde procedé toegepast: het samenvoegen van meerdere foto's met diverse perspectieven tot één foto, ook hier de werkelijkheid licht vertekend. De foto's zijn meer dan een illustratie van de werkwijze van Van Wittel of een topografische foto naast een schilderij; het zijn prachtige foto's geworden die geheel op zichzelf staan.

In Italië, het land waar Van Wittel is blijven wonen, heeft het hem tot op de dag van vandaag niet ontbroken aan waardering. Maar in zijn vaderland is hij, buiten een klein publiek, onvoldoende bekend geworden en heeft hij niet de aandacht gekregen die hij verdient. Met dit grote retrospectief wordt een lovenswaardige en zeker ook zeer geslaagde poging gedaan daar verandering in te brengen.

Bij de tentoonstelling verscheen een Nederlands- en Engelstalige catalogus met een flink aantal artikelen, waarbij de nieuwe gezichtspunten in de bijdragen van met name Rozemarijn Landsman (Van Wittel als brug tussen Nederlandse en Italiaanse tradities) en Miriam Kolk (over Van Wittels werkwijze en techniek) opvallen. De catalogus bevat een aantal uitklapbladen waarmee recht gedaan wordt aan de grote horizontale formaten waarop Van Wittel vaak werkte. Node gemist worden echter een goede bibliografie, een zaak-/naamregister en een beknopte biografie. Daarmee ontbreekt een aantal ontsluitingsmogelijkheden die verder onderzoek naar de kunstenaar zouden vergemakkelijken.

De Utrechtse knechtsbus voor drukkersgezellen: een 18e-eeuwse ‘vakbond’

Rindert Jagersma

Boekwetenschapper verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Binnen het MEDiate-project doet hij onderzoek naar boekbezit in de 18e eeuw.

Interieur van een drukkerij omstreeks 1700

□ TEKENAAR ONBEKEND | ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN, TOPOGRAFISCH HISTORISCHE ATLAS

In 1742 kwam drukkersknecht Michiel van Cornegge na een ongelukkige val vier weken lang thuis te zitten. In die tijd betekende dat een maand lang geen geld om zijn gezin te onderhouden. Van Cornegge was echter lid van de knechtsbus voor drukkersgezellen en een van de eersten die ziektegeld ontving van deze 18e-eeuwse ‘vakbond’.

voor knechten in Nederlandse drukkerijen. De bewaard gebleven jaaroverzichten, gedrukte reglementen en andere archiefstukken geven een unieke inblik in de werking van een knechtsbus - een idealistische instelling die tot spijt van de oprichters al na een aantal decennia financieel niet volledig haalbaar bleek.

Meesters en knechten

De Nederlandse Republiek stond in de Gouden Eeuw bekend om haar drukwerk. Buitenlandse reizigers verbaasden zich over het enorme aantal drukkerijen en de ‘ontelbare’ boekwinkels en boekhandelaren in ons land. In de 18e eeuw was de situatie

In 1741 kwam een aantal werknemers van diverse Utrechtse drukkerijen bijeen in het huis van collega Anthonie Swanenburg voor een bijzondere gebeurtenis. Tijdens deze vergadering besloten de aanwezigen tot de oprichting van een fonds

met als doel het financieel bijstaan van zieke, gepensioneerde en overleden collega's en hun partners. Dit fonds, een zogeheten knechtsbus, was bedoeld voor alle Utrechtse ‘boek-drukkers en letter-setters knechts’ en zou de eerste én enige zijn

niet heel anders. De literatuur spreekt weliswaar over een teloorgang van de drukpers in de 18e eeuw, maar die constatering heeft meer te maken met de terugval van de Nederlandse boekhandel ten opzichte van de omringende landen en de afgenomen kwaliteit van het geleverde drukwerk. Qua productie werd er in de 18e eeuw onverminderd gedrukt. In alle Nederlandse steden waren dan ook meerdere drukkerijen actief. Hoeveel drukkerijen er in Utrecht actief waren in de 18e eeuw valt helaas niet met zekerheid te zeggen, maar G.A. Evers schat hun aantal rond 1740 op zo'n dertig kleine en grote ondernemingen.

Utrechtse boekverkopers en meesterdrukkers waren sinds 1599 verenigd in een eigen gilde nadat ze zich hadden afgesplitst van het zadelaarsgilde. Het Utrechtse gilde was het op één na oudste boekverkopersgilde van de Nederlandse Republiek. Alleen dat van Middelburg was negen jaar ouder. Het ontstaan van gilden kwam voort uit de behoefte van leden van een beroepsgroep om zich te verenigen, elkaars belangen te beschermen én om elkaar in moeilijke periodes, zoals tijdens ziekte of bij overlijden, te ondersteunen.

Het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde was bedoeld voor 'Boeckprinters, Boeckbijnders ende Verlichters'. Met de 'boekprinters' werden enkel de bazen van de drukkerijen bedoeld; niet de mannen die de pers bedienden of de zettters die minutieus de teksten zetten met de kleine loden letters. Knechten mochten

geen lid worden van het gilde waar hun meesters deel van uitmaakten. Zij profiteerden daarom niet van de voordelen van het gildelidmaatschap.

In de loop van de tijd ontstond ook onder knechten de behoefte aan vergelijkbare financiële collegiale ondersteuning. Een knecht die ziek of na een ongeval arbeidsongeschikt was, ontving geen loon en was overgeleverd aan de liefdadigheid van diaconie (kerk) of armenzorg (vroedschap). De positie van de werknemer was kwetsbaarder dan die van de werkgever en er bestond een grote behoefte aan een eigen steunfonds als sociaal vangnet. De organisatie die als steunfonds diende voor georganiseerde werknemers werd aangeduid als *knechtsbus*.

Financieel vangnet

Een knechtsbus zoals die in 1741 in Utrecht werd opgericht voor de boekdrukkers-knechten, was geen nieuw fenomeen. Al

in de 16e eeuw verenigden werknemers van diverse ambachten zich in knechtsbussen. Om twee redenen is de Utrechtse knechtsbus voor boekdrukkersknechten wel uniek: het was de eerste en enige binnen het boekenvak en het was in Utrecht de laatste knechtsbus die werd opgericht (de eerste was in 1598 opgericht voor de Utrechtse hoedenmakersgezellen). Vermoedelijk werd de knechtsbus voor boekdrukkersknechten pas relatief laat opgericht, omdat het aantal drukkers-knechten niet eerder hoog genoeg was om tot een rendabele organisatie te komen.

De knechtsbus was bedoeld voor alle werknemers van de drukkerijen van Utrecht. Het hoofddoel was te zorgen voor financiële ondersteuning bij ziekte en ongevallen, pensioen en overlijden. Ziektegeld keerde de bus wekelijks uit. Begrafenisgeld was zowel voor de leden als voor hun partners of weduwen bedoeld en werd uitgekeerd aan de nabestaanden. Voor de ouderdoms-

Titelpagina van het gedrukte reglement van de knechtsbus (1745) met een vignet dat drukkers- en letterzetterknechten aan het werk toont.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | BIBLIOTHEEK

*Rekening over het Jaar 1746. van de Busmeesters
van de Lettersetters en Boekdrukkers Bus.*

Inkomsten van 't Jaar 1746.

Busdagen	Ontfangen
I.	9 - 2 - 0
II.	7 - 0 - 0
III.	8 - 1 - 0
IV.	8 - 3 - 0
V.	7 - 10 - 0
VI.	8 - 16 - 0
VII.	7 - 2 - 0
VIII.	8 - 7 - 0
IX.	7 - 11 - 0
X.	7 - 16 - 0
XI.	8 - 10 - 0
XII.	8 - 11 - 0
XIII.	8 - 1 - 0
	104 - 10 - 0

Zitdagen	Ontfangen
XIV.	8 - 6 - 0
XV.	8 - 9 - 0
XVI.	8 - 4 - 0
XVII.	8 - 5 - 0
XVIII.	7 - 19 - 0
XIX.	8 - 13 - 0
XX.	7 - 10 - 0
XXI.	8 - 3 - 0
XXII.	9 - 1 - 0
XXIII.	7 - 9 - 0
XXIV.	8 - 2 - 0
XXV.	8 - 0 - 0
XXVI.	7 - 4 - 0
	105 - 5 - 0
Uyt koper	1 - 0 - 0
	210 - 15 - 0

*By de Afrekening van het Jaar 1745.
in Cas gebonden,*

530 - 6 - 0
facit 741 - 1 - 0

Volgens nevensgaande Quitantien.

Den Uytgaaf over het Jaar 1746.

Gagement aan M. Oudhof,	48 - 0 - 0
Sieckegelt, aan B. de Lig,	20 - 0 - 0
- Dito aan P. Wiltichut,	10 - 0 - 0
- Dito aan H. Schouten,	12 - 10 - 0
- Dito aan C. de Rooy,	5 - 0 - 0
- Dito aan M. Driessen,	5 - 0 - 0
- Dito aan C. van Rossem,	5 - 0 - 0
- Dito aan M. Breffée,	5 - 0 - 0
- Dito aan C. Merée,	2 - 10 - 0

Voor een Schryfboek,

aan J. W. Reers, 2 - 0 - 0

Voor het Oppassen in de Capel.

aan LeFeber, 6 - 0 - 0

aan Turf, 3 - 5 - 0

facit 124 - 5 - 0

*N.B. de receipte onder
den Busmeester.*

*Nog voor een Obligatie, beleyden
laste van Haar Ed. Mog.*

tegen drie en een half, 400 - 0 - 0

Samen 524 - 5 - 0

Zo dat 'er nog in Cas blyft, 216 - 16 - 0

*Deze Rekening nagezien en het gelt
nagetelt, en alles accoord bevonden
den 23 Jan 1747 Pieter Muntendam*

*Busmeester van het
gilde op luden den 23 Januarij Boekdrukkers gild
1747.*

Burman

De rekeningen van de bus van de letterzetters- en boekdrukkersknechten zijn vanaf 1742 bewaard gebleven.

Werden deze normaliter met de hand geschreven door de verantwoordelijke busmeester, bij het opmaken van de rekening over 1746 liet busmeester Pieter Muntendam een keurige versie in druk vervaardigen.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | BEWAARDE ARCHIEVEN, INV.NR.142

invaliden was er een maandelijks *gage-ment*; een uitkering die in de buurt komt van een pensioen.

Uitvoerig reglement

Evenals het gilde waar hun bazen deel van uitmaakten, was de bus officieel gereglementeerd en viel het beheer van de bus onder het toezicht van de vroedschap. Het stadsbestuur stond welwillend tegenover de oprichting van bussen, want het betekende een verlichting voor de armenzorg. Net zoals knechtsbussen van andere beroepsgroepen (zoals de bussen van de metselaarsknechten en de tegelbakkersknechten) moesten ook de boekdrukkersknechten hun reglement voor iedereen toegankelijk in druk laten verschijnen. De reglementen vermelden onder andere de

hoogte van de contributie en de voorwaarden waaronder iemand financiële steun kon ontvangen.

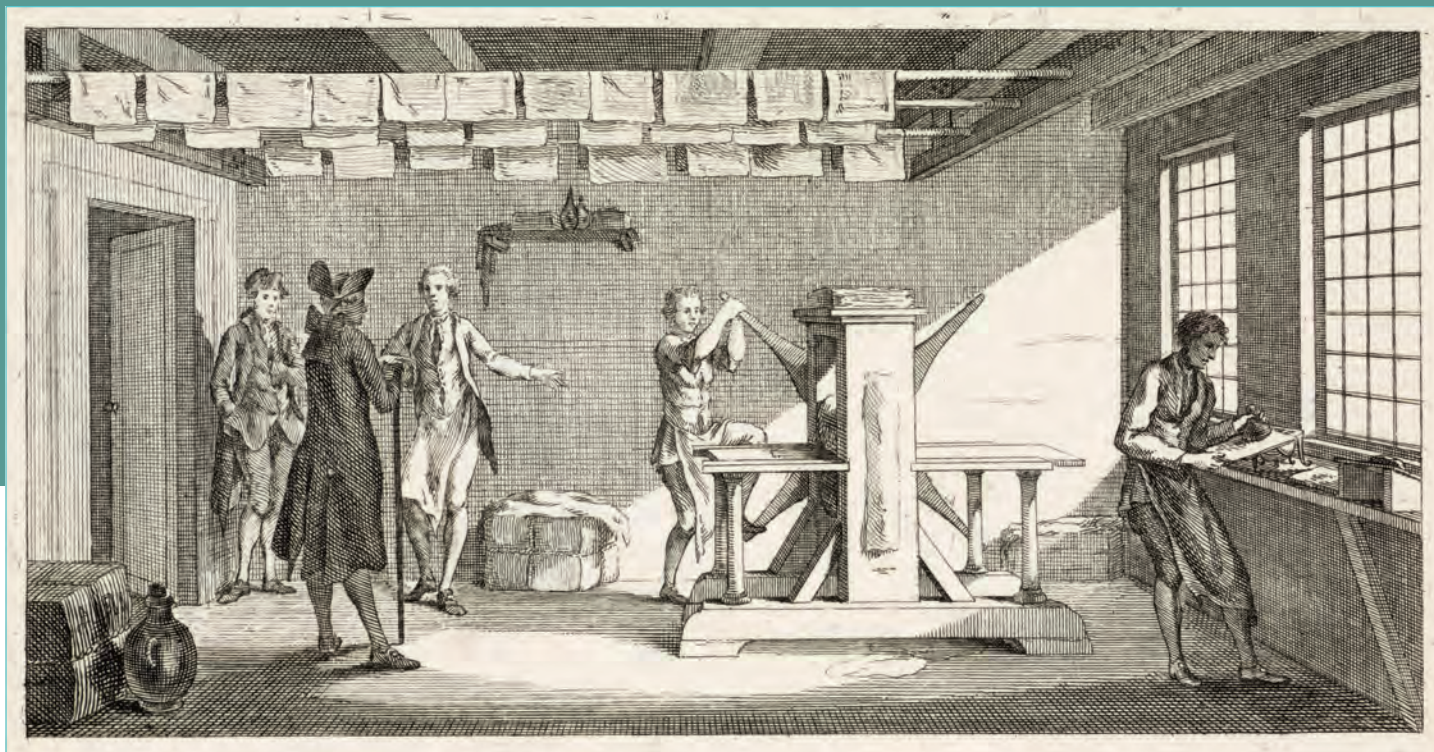
Het reglement vermeldt dat deze knechtsbus bedoeld is 'voor alle boek-drukkers en letter-setters knechts'. Artikel 1 bepaalde dat lidmaatschap verplicht was voor alle werknemers van Utrechtse drukkerijen: 'Onder dese Busch zullen begrepen zyn alle de Boek-Drukkers en Letter-Setters knechts, geen uytgesondert, als Jongens, die onder de twee Gulden 's Weeks verdienen.'

Er gold ook een verplichte bijdrage: wie niet betaalde, mocht niet werken. Wie niet iedere veertien dag zijn contributie betaalde, kreeg een boete van twee stuivers per keer. Getrouwde knechten betaalden zes stuivers, ongetrouwde vier stuivers per keer. Dit verschil had te maken met de

begrafeniskosten voor de vrouw en het steunbedrag dat een weduwe zou krijgen. De bus viel onder het beheer van de 'busmeesters' die nooit langer dan twee aaneengesloten jaren mochten aanblijven. De busmeesters bewaarden de kist met het contributiegeld en op de tweewekelijkse 'busdagen' (s zondags van 11 tot 12 uur in de Domkapel) inden ze de contributie.

Als een van de gezellen (of zijn vrouw) kwam te overlijden, had de overledene recht op een 'Eerlijke Begraffenisse'. Familieleden kregen hiervoor f36,- tot hun beschikking, die ze naar eigen invulling mochten besteden. Een zieke werknemer kreeg een wekelijks bedrag van 50 stuivers. Hij moest dan wel zijn ziekte met een doktersverklaring gemeld hebben bij de busmeesters.

Blijkbaar ontstonden er op den duur misverstanden over wat ziekte na een ongeval inhield. Aan het reglement werd later de bepaling toegevoegd dat ongelukken als gevolg van vechtpartijen en ruzies niet verzekerd waren.

Een drukkerij midden 18e eeuw. In het midden staat een drukpers. Rechts veegt een man een plaat schoon. Het reeds bedrukte papier hangt te drogen.

□ ETS REINIER VINKELES, 1751 | COLLECTIE RIJKSMUSEUM

Een zieke drukkersknecht kreeg maximaal gedurende een jaar en zes weken een uitkering (f145,- in totaal). Daarna had hij nog recht op een eenmalige schenking, waarvan de hoogte werd vastgesteld op basis van de balans van de bus (naast de voor hem gereserveerde f36,- voor een begrafenis). Iemand die door ouderdom niet meer in staat was om te werken, kreeg een maandelijkse bijdrage van f4,- 'of naar uytrekening der Busch-penningen, meerder'. De bus van boekdrukkersknechten was de enige knechtsbus in Utrecht die haar leden een vorm van pensioen aanbood.¹

Onbetaalbare pensioenen

Afgaande op de gedrukte reglementen en de in Het Utrechts Archief bewaard gebleven 'Rekeningen van de bus- en rekenmeesters van de Letterzetters- en Boekdrukkers-knechts-gildebus, 1742-1792' waren bij de oprichting in 1742 ongeveer 43 Utrechtse drukkersgezellen lid. Dat is een schatting, omdat de inkomsten van de busdagen niet gespecificeerd zijn, schommelen door boetes en wanbetalingen en omdat de bijdragen van gehuwde en ongehuwde knechten verschillend zijn. Het aantal deelnemers aan de bus lijkt in de jaren erna te zijn afgenomen tot ongeveer 25 in

1762, om vervolgens weer aan te trekken tot 35 à 40 en rond 1789 te eindigen met ongeveer 42 knechten.

Al binnen een jaar kon een van de drukkersknechten profiteren van de knechtsbus. Jacobus Cousijnse was eerste die ziektegeld ontving. Acht weken lang kreeg hij f2,50, dus in totaal f20,-. In datzelfde jaar (1742) ging er f36,- naar Nicolaas van Rijnberk om de begrafenis van zijn vrouw te bekostigen. In 1746 ontving de eerste drukkersknecht zijn pensioen, oftewel een *gagement*. Deze Michiel Outhof kreeg dat jaar in totaal f48,-. Op jaarbasis was dit geen groot bedrag, maar hiervoor was de bus mede opgericht: om collega's ook een bijdrage te gunnen op hun oude dag. Het zou echter de pensioenuitkering zijn die de knechtsbus aan de rand van het faillissement bracht.

De eerste jaren ging het erg voorspoedig met de inkomsten van de knechtsbus. Zelfs zo goed dat men besloot tot de aankoop van diverse obligaties. In 1772 bezat de bus voor meer dan f1.225,- aan beleggingen en was er nog f650,- in kas. Daarna ging het minder voorspoedig; er werd meer geld uitgegeven (voornamelijk aan pensioenen) dan dat er binnenkwam. Wie kon rekenen, wist dat het uitgavenpatroon een snel einde van de knechtsbus zou betekenen.

In 1782 vond er een ingrijpende wijziging plaats die niet goed gevallen zal zijn onder de leden die hun hele loopbaan hadden gespaard voor een voorziening op hun oude dag: op de ouderdomsuitkering werd drastisch gekort. Om het fonds overeind te houden, werd voortaan alleen nog geld uitgekeerd in geval van overlijden of ziekte. Vooral de gepensioneerden moesten het nodige inleveren. In plaats van de beloofde f4,- per maand kregen ze voortaan enkel nog uitgekeerd wat er aan het einde van het jaar onder de streep overbleef. Ondanks de (hoopvolle) toevoeging dat dit bedrag op maximaal f4,- per maand (f48,- per jaar) werd vastgesteld, kwam dit in de praktijk nooit in de buurt. De gepensioneerden moesten het voortaan doen met de restjes. Dit kwam erop neer dat ze in 1783 een bedrag onder elkaar moesten verdelen van f165,90. Dit daalde snel tot een dieptepunt in 1789 met het onderling te verdelen bedrag van nog geen f6,-. Dat een pensioenuitkering financieel niet houdbaar bleek, was niet ongewoon. Ook bij knechtsbussen in andere beroepsgroepen bleek het hoopvolle uitzicht op een redelijk pensioen niet haalbaar. Uit de jaarrekeningen blijkt dat de meeste knechten weinig ziektegeld ontvingen uit het fonds. Van de in de jaarrekeningen genoemde personen ontvingen er twintig tijdens hun loopbaan één week ziektegeld (een bedrag van f2,50), zestien twee

Personeel van uitgeverij en drukkerij Kemink & Zoon (Munsterkerkhof 2, later Domplein 2) in 1867.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE BEELDMATERIAAL

weken, elf drie weken, en tien knechten vier weken gedurende hun hele loopbaan. Verreweg de grootste groep knechten ontving maar één keer in hun leven een periode ziektegeld, terwijl 24 knechten in twee verschillende jaren ziek genoeg waren voor een uitkering. De conclusie is dat de meeste knechten in hun loopbaan amper een beroep deden op het ziektegeld.

Liquidatie

De jaarrekeningen van de knechtsbus voor boekdrukkersknechten lopen tot en met het jaar 1792. Zes jaar later, in 1798, werden in de Bataafse Republiek de gilden opgeheven, al bleven hun fondsen bestaan. Dit gold eveneens voor de Utrechtse knechtsbus voor boekdrukkersknechten, die na 1811 werd opengesteld voor niet-vakgenoten en nog ruim een eeuw bleef bestaan. Nadat vanaf 1872 het ingestelde 'pensioengeld' volledig was afgeschaft, keerde de bus enkel nog uit bij ziekte en na overlijden. Langzaamaan liep het aantal leden terug. In 1918 werd gesproken over het liquideren van het fonds, wat in 1923 daadwerkelijk plaatsvond.

Hoewel de Utrechtse drukkersknechten landelijk gezien de enigen en laatsten waren die een knechtsbus voor het typografische ambacht opgericht hebben, waren het juist de typografen die ruim honderd jaar later (1866) in Amsterdam als eersten in ons land een vakbond oprichtten. De jaarrekeningen en gedrukte reglementen van de Utrechtse knechtsbus voor letterzetters en boekdrukkers uit de periode 1742-1792 geven een inzicht in de geschiedenis van een voorloper van de vakbonden die ontstaan uit een mooie collegiale gedachte strandde in de harde financiële werkelijkheid.

Noot

- Deze en andere regels omtrent de hoogte van de uitkeringen, uitkopers, (her)inschrijving en wanbetaling werden vastgelegd in het reglement van 1741. Het oorspronkelijke reglement werd gedrukt door Willem Jan Reers, drukker van de Staten van Utrecht. In 1742 en 1744 volgden wijzigingen van het reglement die goedgekeurd moesten worden door de vroedschap en waarvan de extracten eveneens gedrukt werden. Dat er in korte tijd tot tweemaal toe aanpassingen plaatsvonden in het oorspronkelijke reglement, zorgde ervoor dat men de drie losse extracten bundelde. In 1745 kreeg Reers de opdracht tot het drukken van een katern met de integrale tekst van de drie extracten: het basisreglement van 1741 en de twee toevoegingen uit 1742 en 1744. Deze bundeling verscheen onder de titel: *Reglement op de Bussche, voor alle boek-drukkers en letter-setters knechts*. Op de titelpagina werd een toepasselijk vignet gedrukt, namelijk het interieur van een drukkerij met drukkers- en letterzettersknechten aan het werk. Van dit reglement uit 1745 zijn zover bekend vier gedrukte exemplaren bewaard gebleven: twee in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, en een in Het Utrechts Archief. Een vierde exemplaar, afkomstig uit de nalatenschap van boekwetenschapper Bert van Selm, kwam op 22 november 2017 door schenking eveneens in het bezit van Het Utrechts Archief (zie foto's op p.42).

Verantwoording

Dit artikel komt voort uit het 20e hoofdstuk van *Het Groeiboek*-project getiteld *Drukkersknechten in een bus* (Ruurlo, 2017). Een uitwerking hiervan is verschenen als 'De Utrechtse knechtsbus 'voor alle boek-drukkers en lettersetters knechts' 1742-1792', in het *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 25 (2018) 106-121. De auteur wil Gerard Post van der Molen bedanken voor zijn medewerking aan de totstandkoming van dit onderzoek.

Gebruikte primaire bronnen voor dit onderzoek zijn *Rekeningen van de bus- en rekenmeesters van de Letterzetters- en Boekdrukkersknechts-gildebus, 1742-1792*: Het Utrechts Archief (HUA), toegangsnummer 708, inventarisnummer 142 en het gedrukte *Reglement op de Bussche, voor alle boek-drukkers en letter-setters knechts* (1745): Universiteit van Amsterdam, OTM: O 06-1304 en OTM: O 59-509; HUA DK2017-92 en K2017-75.

Over de Nederlandse knechtsbus voor de drukkerswereld is eerder gepubliceerd door: G.A. Evers, 'De "Bussche voor alle boek-drukkers en letter-setterknechts" te Utrecht', *De Tampon* 22 (1941-1942), 17-28. Over het verschijnsel Nederlandse knechtsgilden en knechtsbussen: E.M.A. Timmer, *Knechtsgilden en knechtsbussen in Nederland. Arbeidsverzekering in vroeger tijden* (Haarlem 1913) en K. van der Wiel, 'Knechtsbussen. Drie eeuwen sparen voor sociale zekerheid', *Delfia Batavorum Jaarboek* 3 (1994) 61-93. Over het Utrechts boekverkopergilde: K. Forrer, 'Drie ordonnanties van het Utrechtse Boekdrukkersgilde', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 2006 (Utrecht 2006) 84-119.

Utrecht spoorstad

Op 6 december vorig jaar was het precies 175 jaar geleden dat de spoorlijn Amsterdam - Utrecht in gebruik werd genomen en de basis werd gelegd voor Utrecht als knooppunt van het Nederlandse spoorwegnet. Dit jubileum leidde tot een tentoonstelling in Het Utrechts Archief (nog te zien tot 6 juli) en de uitgave van twee boeken: een historisch overzicht van ontstaan en ontwikkeling van die spoorlijn en een wandel- en fietsgids langs Utrechts spoorwegerfgoed.

Beide boeken zijn aantrekkelijk voor een breder publiek dan alleen de hardcore fans van onze spoorweggeschiedenis. Het op kloek formaat uitgegeven *Amsterdam-Utrecht. Van Rhijnspoor tot Randstadspoor* lokt de lezer via talloze, mooi gereproduceerde foto's en andere afbeeldingen naar de informatieve teksten. Die vertellen hoe het eerste plan voor een spoortraject tussen beide steden (door te trekken tot Keulen) dateert van 1832, hoe de dienstregeling in 1843 begon met twee treinen in beide richtingen per dag en 40 wachters langs het traject, hoe tussenstations en zijsporen kwamen en verdwenen, welke grote ongevallen er plaatsvonden, hoe de reistijd afnam van 68 tot 27 minuten en hoe de lijn alsmaar drukker werd en meer ruimte nodig had. Wie vervolgens zelf de invloed van het spoor op Utrecht wil beleven, kan met de gids van Kees Volkers 7,5 kilometer wandelen of 19,5 kilometer fietsen langs tegenwoordige en voormalige werkplaatsen, seinhuizen, viaducten, bruggen, hoofdkantoren, woningen, stations en ander spoorwegerfgoed. Wie na kennismaking met deze twee uitgaven een retourtje Amsterdam - Utrecht neemt, beleeft die treinreis op een nieuwe manier.

J.M. ten Broek en V.M. Lansink, Amsterdam - Utrecht. Van Rhijnspoor tot Randstadspoor. Zwolle, WBooks, 2018. ISBN 978 94 625 8292 7. 168 blz., € 34,95.

Kees Volkers, 175 jaar Utrecht spoorstad. Wandelen en fietsen langs spoorwegerfgoed. Amsterdam, Uitgeverij Stokerkade, 2018. ISBN 978 90 7915 64 67. 80 blz., € 12,50.

De kunst van Nijenrode

Tot begin dit jaar waren in kasteel en landgoed Nijenrode en in het Vechtstreekmuseum tentoonstellingen te zien met kunst van en over vijf eeuwen Nijenrode. Het van oorsprong 13e-eeuwse kasteel (meerdere malen verwoest en herbouwd) vinden we terug op schilderijen van 17e-eeuwse meesters als Jan van der Heyden en Salomon van Ruysdael (bij hem op de achtergrond van rivierlandschappen van de Vecht) maar ook op uiteenlopend werk uit later eeuwen. Verschillende eigena-

ren van Nijenrode lieten zichzelf en hun familie portretteren of verzamelden zelf kunst. De bekendste van hen was kunsthandelaar Jacques Goudstikker die Nijenrode gebruikte om een deel van zijn kostbare collectie te huisvesten. Zijn erfgenamen zijn nog steeds op zoek naar 1.000 door de nazi's geroofde kunstwerken.

Naast kunst met Nijenrode als thema en kunst afkomstig van eigenaren bestaat er nog een derde verzameling: beelden en andere driedimensionale objecten in de open ruimte van het landgoed. Al dat moois is - nu de exposities voorbij zijn - alleen toegankelijk voor wie deel uitmaakt van de 'Nijenrode community'. Er is echter nog wel de catalogus die tevens een beknopte geschiedenis van kasteel, landgoed en Business University bevat.

Cynthia Schalkwijk (eindredactie), Nijenrode - inspiratiebron voor kunst. Geschiedenis van vijf eeuwen en meer. Breukelen, Art Fund Nijenrode, 2018. ISBN 978 90 8980 109 8. 143 blz. plus supplement € 29,50. Informatie over verkrijgbaarheid: www.art-fundnijenrode.nl.

Publiek familielandgoed

Landgoed Den Treek - Henschoten, op de overgang van de Utrechtse Heuvelrug naar de Gelderse Vallei, is met bijna 2.200 hectare een van de grootste particuliere landgoederen in ons land. In 1807 kocht Willem Hendrik de Beaufort de buitenplaats Den Treek met omliggende bossen en landerijen. Sindsdien is het landgoed eigendom van de familie en de ruim 600 huidige eigenaren - verenigd in een vennootschap - zijn allen nazaten van W.H. Een groot deel van het landgoed met trekpleisters als de Pyramide van Austerlitz en het Henschotermeeer is voor iedereen toegankelijk. De geschiedenis van het landgoed, de flora en fauna, bijzondere gebouwen, het beheer van bos- en landbouwgronden, het familiebestuur, de recreatie en de seizoenen in Den Treek - Henschoten zijn onderwerp van het fraai verzorgde boek *Een familiegeheim ontsluit*.

Een van de bijzonderheden van het landgoed zijn de resten van een 13.000 jaar oud oerbos dat in 2017 ontdekt werd bij de aanleg van het Vogelwater. Medewerkers van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed in Amersfoort stuitte op 170 oeroude, door een storm gevelde bomen. Die zijn door een dik zandpakket en een hoge grondwaterspiegel uitzonderlijk goed geconserveerd zijn en verschaffen veel informatie over klimaatveranderingen in het verleden.

De veelzijdigheid en de in alle seizoenen fraaie natuur van het landgoed komen tot leven in de ruim 90 mooie fotopagina's die uitnodigen om er zelf op uit te gaan om bekende en minder bekende delen van Den Treek - Henschoten te gaan verkennen. *Marco Willems (tekst) en Rob Gerritse (fotografie), Den Treek - Henschoten. Een familielandgoed ontsluit. [Amersfoort], Stichting Regionaal Spitwerk, 2018. ISBN 978 90 824530 4 1. 136 blz., € 24,50.*

Utrechtse 'hotspots'

We kennen 'hotspot' als een plaats waar iedereen wil zijn, waar het gebeurt of als toegang tot een draadloze internetverbinding. De Gemeente Utrecht en Het Utrechts Archief gebruiken de term in een nieuwe betekenis, namelijk voor 'kwesaties of gebeurtenissen die de gemoederen in de stad Utrecht hebben beziggehouden [...] die onze herinnering aan die jaren hebben gekleurd, in positieve of negatieve zin, en die we ook voor volgende generaties willen vastleggen'. Onlangs is een eerste inventarisatie over de jaren 2013 - 2017 opgesteld.

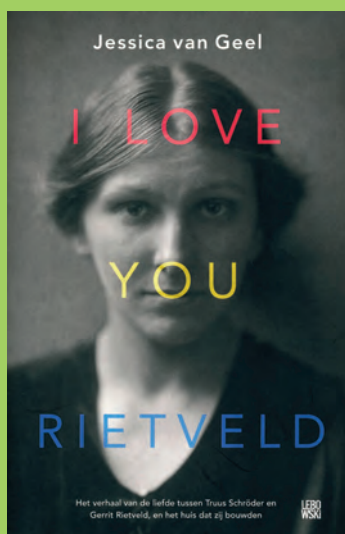
Een 'hotspot' moet voldoen aan een of meer (landelijk vastgestelde) criteria. Volgens de nu verschenen monitor voldoen alle 44 Utrechtse hotspots aan het eerste criterium: er was sprake van maatschappelijke beroering en media-aandacht. De andere criteria scoren veel lager: 'tegenstellingen tussen burgers met emoties' dertien maal, 'debat over functioneren overheid' vijf maal en het weinig specifieke 'positie overheid' vier maal.

Dit klinkt allemaal saaiër dan het is. De kern van de monitor bestaat uit twee tot vier pagina's lange toegankelijke en ruim geannoteerde beschrijvingen van gebeurtenissen die uiteenlopen van de diefstal op klaarlichte dag van een monstrans uit Museum Catharijneconvent (29 januari 2013) tot de start van de Tour de France in Utrecht (4 juli 2015) of het overlijden van Dick Bruna (16 februari 2017). Voor hun selectie maakten de opstellers dankbaar gebruik van de *Kronieken* die jaarlijks bij het *Jaarboek Oud-Utrecht* worden verspreid.

De hotspot-monitor gemeente Utrecht 2013-2017 is te vinden en te downloaden via: <https://hetutrechtsarchief.nl/images/2.Downloads/Vakgenoten/Archiefbeheer/Hotspotmonitor.def3-12.pdf>.

I love you, Rietveld

Na het overlijden van haar man in 1923 wilde Truus Schröder-Schröder (1889-1985) met haar drie kinderen in een kleiner en vooral moderner huis gaan wonen. Ze bedacht en ontwierp het samen met Gerrit Rietveld (1888-1985). Het resultaat: het Rietveld Schröderhuis, icoon van de Stijl en Utrechts bijdrage aan de Unesco Werelderfgoedlijst. Rietveld en Schröder waren zielsverwanten in hun artistieke vernieuwingsdrift en begonnen samen op de begane grond van het huis een architectenbureau. De creatieve samenwerking verflauwde in de loop der jaren, maar dat gold niet voor hun persoonlijke relatie. 'Iedereen wist het, niemand sprak erover', schrijft Jessica Geel. Zij maakte hun (geheime) liefde tot onderwerp van haar boek en ze kon daarvoor gebruik maken van een schat aan eerder niet beschikbare persoonlijke documenten van beide hoofdpersonen en hun families. *I love you, Rietveld* gaat vooral uit van het perspectief van Truus Schröder van wie nu een veel vollediger beeld ontstaat dan in eerdere literatuur

het geval is. Daardoor verandert ook ons beeld van de conflict mijdende Gerrit Rietveld - hoe zou zijn carrière verlopen zijn zonder Truus? Omdat Geel zich niet verliest in speculaties en anekdotes maar de geschiedenis van een bijzondere liefdesrelatie verbindt met die van de moderne kunst en architectuur - zoals Rietveld en Schröder zelf deden - is dit boek een verrassende en waardevolle aanvulling op de al zo uitgebreide Rietveld-literatuur.

Jessica Geel, *I love you, Rietveld*. Amsterdam, Lebowski Publishers, 2018. ISBN 978 90 488 3703 8. 463 blz., € 24,99.

Stichtse Lustwarande 3

Van de serie *Aan de Stichtse Lustwarande* verscheen alweer het derde deel waarin Annet Werkhoven 25 villa's en landgoederen beschrijft, allemaal gelegen langs of op korte afstand van de doorgaande weg tussen Driebergen-Rijsenburg en Doorn. Net als in de eerste twee delen bevatten de vlot geschreven

hoofdstukken geen uitgebreide bouwhistorische of architectonische informatie, maar - naast historisch en nieuw beeldmateriaal - vooral portretten van de verschillende eigenaren en bewoners. Bijvoorbeeld de familie Hubrecht woonachtig in Het Witte Huis aan de Moersbergelaan in Doorn. Zoon Ambrosius was hoogleraar zoölogie en later naamgever van het Hubrecht Instituut van de Universiteit Utrecht, dochter Bramine was een talentvol portrettist en hun neef Jan werd bekend als astronoom en als Nederlands ambassadeur in Argentinië, Roemenië en Italië. Ambrosius' echtgenote Maria liet naast de villa het opvallende zwarte houten huis De Paddestoel bouwen. Bramine kennen we ook als de tweede vrouw van F.C. Donders van wie zij het portret schilderde dat het omslag van dit nummer van het tijdschrift siert.

Zo zijn er over de bewoners en latere eigenaren/gebruikers van alle buitens interessante verhalen te vertellen. Extra bij dit deel zijn vijf korte filmpjes met aanvullende informatie die via een QR-code af te spelen zijn op smartphone of iPad.

Annet Werkhoven, *Aan de Stichtse Lustwarande. Bekende en minder bekende landgoederen, buitens en villa's. Deel 3*. [Nijkerk], Nabijproducties, 2018. ISBN 978 94 920555 9 0. € 19,95.

Ook verschenen

Leen Alberts e.a. (redactie), *Flehite Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2018*. Amersfoort, Stichting Flehite Publicaties, 2018. ISBN 978 90820748 5 7. 160 blz., € 12,50. Naast de jaaroverzichten monumentenzorg en archeologie in dit mooi verzorgde Amersfoortse jaarboek o.a. bijdragen over bioscopen 1912-1937, stadsarchitect Zuiderhoek, kazernes en lokale economie in de 19e eeuw, wederopbouw wijken en samenleven van katholieken en gereformeerden in de 17e eeuw.

Mit panser ende yserhoet ende eenre langer weren

De Utrechtse gilden als verdedigers van de stad

In de late middeleeuwen werd Utrecht omgeven door een stadsmuur van bijna vijf kilometer lang. Tot 1528 lagen bewaking en onderhoud in handen van de gilden, die ieder verantwoordelijk waren voor een 'eigen' gedeelte van de verdedigingswerken. De organisatie daarvan gaat waarschijnlijk al terug op een systeem uit de 12e eeuw.

Kaj van Vliet

Historicus, als rijks- en gemeentearchivaris verbonden aan Het Utrechts Archief, tevens redactielid van dit tijdschrift.

Utrecht in de late middeleeuwen: wat een indrukwekkende aanblik moet die stad hebben gegeven. Natuurlijk al die kerktorens, de Dom in het midden. Maar daaromheen een stadsmuur van wel 8 à 9 meter hoog, met een omtrek van bijna 5 kilometer de grootste ommuring van de noordelijke Nederlanden.¹ In de muur waren om de 80 à 100 meter meest halfronde torens aangebracht, in totaal bijna vijftig stuks. Vier robuuste poorten

bewaakten de toegang tot de stad: de Catharijnepoort in het westen, de Wittevrouwenpoort in het oosten en aan de noord- en zuidzijde van de Oudegracht twee waterpoorten, de Weerdpoort en de (dubbele) Tolsteegpoort.

Ommuring middeleeuwse stad

Wie de kaart bekijkt die Jacob van Deventer in 1569-1570 tekende van de stad, vindt daarop delen van deze laatmiddeleeuwse ommuring nog intact. Dit betreft met name de ommuring aan de oost- en de westzijde. Aan de noordzijde van de stad waren bijna alle middeleeuwse torens toen reeds vervangen door meer moderne exemplaren, zogenaamde rondelen, terwijl de toren aan de gracht bij de Weerdpoort heeft moeten plaatsmaken voor een bastion. Dergelijke bastions vinden we ook aan de zuidzijde van de stad: Sterrenburg, Manenburg en Zonnenburg. Ook voor de bouw van de Vredenburg

Omstreeks 1558 tekende Antonie van den Wijngaerde dit gezicht op de stad Utrecht. De Catharijnepoort en de westelijke ommuring uit de late middeleeuwen zijn hierop nog goed te zien. Als laatste toren ter rechter zijde staat de Bijlhouwerstoren, herkenbaar aan de bijl die er bovenop is geplaatst.

OXFORD, ASHMOLEAN MUSEUM

kort na 1528, de citadel bij de Catharijnepoort aan de westzijde van de stad, had een van de middeleeuwse torens het veld moeten ruimen.

De omtrek van deze ommuring is terug te voeren op die van de aarden borgwal waarvan de aanleg begon in 1122, het jaar dat de inwoners van Utrecht stadsrecht kregen. Aangenomen wordt dat van deze 12e-eeuwse omwalling ook al de vier bovengenoemde poorten deel uitmaakten. Daarnaast kende deze omwalling ook enkele vierkante torens, gebouwd van tufsteen. Het bekendste voorbeeld is de Smeetoren, aan het einde van de Lange Smeestraat, waarvan een fundatiesteen is overgeleverd die het jaar 1145 als bouwjaar vermeldt. Soortgelijke vierkante torens worden nog in 1536 genoemd aan de gracht bij de Weerpoort en in de oostelijke ommuring, ter hoogte van St. Hiëronymus, de zogenoemde *Hacktentoren*.² Ook de Plompetoren aan het noordeinde van de Plompetorengracht wordt tot dit type gerekend, evenals de toren die tot 1516 bij het Servaashek heeft gestaan, aan het zuidende van de Nieuwegracht.

In de loop van de 13e en vroege 14e eeuw kreeg deze borgwal geleidelijk het aanzien van een stadsmuur. De eerste aanwijzingen daarvoor dateren van omstreeks 1225 als met betrekking tot de zuidoosthoek van de stad wordt gesproken van een stadsmuur.

Als onderdeel van deze uit baksteen opgetrokken stadsmuur kwamen ook de halfronde torens tot stand, waarvan we er bij Van Deventer nog diverse aantreffen in de oostelijke en westelijke ommuring. Dat blijkt althans uit

de datering van het baksteenwerk van enkele torens waarvan de fundamenteën de laatste decennia bij opgravingen werden blootgelegd. Anders dan de oudere vierkante torens waren deze nieuwe, halfronde torens geïnte-

De Weerpoort, met links toren de Bok, de voormalige Louwerstoren. Bovenop deze toren is een waakhuisje te zien. Via de poort in de muur naast de toren hadden de louwers toegang tot het terrein langs de singel, waar zij hun hun huiden mochten looien. Op de achtergrond bastion Morgenster met daar bovenop een molen.

TEKENING J.C. DROOCHSLOOT, CA. 1615 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Plattegrond van de stad Utrecht door Jacob van Deventer ca. 1570, met alle poorten en torens en een reconstructie van de elf gildewaken.

Legenda

- 1 Torens van de laatmiddeleeuwse ommuring (zie tabel)
- I Gildewaken (zie tabel)
- A Parochies van respectievelijk Buurkerk, Jacobskerk, Nicolaaskerk en Geertkerk
- • • Grens tussen Boven- en Benedeneinde
- • • Parochiegrens
- ⌂ Poort
- ⌂ Vierkante toren
- ⌂ Vierkante toren (niet bevestigd)

greerd in de ommuring. Ook waren ze minder hoog dan de oude torens.³ De ommuring was voorzien van diverse waakhuisjes die waren gebouwd op de muur of op of tegen een toren. Buiten de muur liep de singel, die volgens een opmeting uit 1536 wel 20 tot 30 meter breed was en daardoor een lastige hindernis vormde voor een vijand die de stad wilde innemen.⁴

Militaire organisatie

Voor een goede verdediging van de stad was echter meer nodig dan een muur en een gracht. Daarvoor was ook de voortdurende inzet van de inwoners van de stad vereist. Draggers van de militaire organisatie van de stad waren in de late middeleeuwen de 21 Utrechtse gilden. Al kort nadat deze gilden in 1304 met succes de verkiezing van de 24 raden en de 12 schepenen (samen met de schout het stadsbestuur vormend) naar hun hand hadden gezet, wordt duidelijk dat zij ook een cruciale rol waren gaan vervullen in de verdediging van de stad. De eerste aanwijzingen daarvoor stammen al uit het

jaar 1307.⁵ Bij de nadere inrichting van het gildebestuur in 1341 (ten onrechte ook wel aangeduid als de tweede Gildebrieff)⁶, wordt duidelijk dat de gilden gezamenlijk de bewaking van de stadsmuur voor hun rekening namen. Daartoe was elk gilde ingedeeld bij een van de elf zogenaamde *waken*, waarbij één waak tenminste één of ten hoogste drie gilden telde. Elk van deze waken nam een gedeelte van de stadsmuur voor zijn rekening.

Deze regeling had verstrekkende implicaties. Elke gildebroeder werd geacht zijn aandeel te leveren aan de verdediging van de stad, zelfs degenen die als ouderman, raad of schepenen in het stadsbestuur waren gekozen. Feitelijk betrof dat alle burgers van de stad, want sinds 1307 was elke burger verplicht zich aan te melden bij een van de 21 gilden. In tijden van vrede ging dat met name om het onderhoud van de verdedigingswerken en het deelnemen aan de nachtwake. In tijden van oorlog moesten zij de stad verdedigen en meevechten in het stadsleger. Daartoe diende elke gildebroeder over een

eigen wapenuitrusting te beschikken: een harnas, een ijzeren helm en een *lange were* (zwaard, dolk, knots of bijl). Alleen vrouwen en mannen boven de zestig waren van deze verplichtingen gevrijwaard. Wel moesten vrouwen zorgen voor een plaatsvervanger. Ook ongehuwden of broeders met een bedrijf in oprichting kwamen bij sommige gilden in aanmerking voor vrijstelling. Molenaars en brouwers die hun bedrijf met permissie van hun gilde buiten de muren, in de Stadsvrijheid hadden gevestigd, moesten hun gildeverplichtingen gewoon nakomen. Van hen konden brouwers eventueel vrijstelling krijgen, maar ze moesten daarvoor jaarlijks 2 pond als vergoeding betalen.

De nachtwake begon om 10 uur 's avonds (in de winter een uur eerder). Voor elk te bewaken gedeelte van de stadsmuur waren er normaliter twee gildebroeders. Halverwege de nacht werden die afgelost door twee andere broeders voor het resterende deel van de waak, totdat om 5 uur in de ochtend (in de winter een uur later) het

Waken en slagen in relatie tot de laatmiddeleeuwse poorten en torens

Nr	Naam poort/toren	Waken vóór 1498	Slagen circa 1383	Waken 1347
1	Wantsnijderstoren, <i>achter Sint-Marie</i>	1 Wantsnijders en snijders	17 Wantsniders slach	1 Wantsnidere ende snidere
2	Kleine Wantsnijderstoren			
3	<i>achter/aan Schupstoel</i>			
4	Snijderstoren		18 Sniders slach (tot sinte Katrinen-	
5	<i>achter Catharijneklooster</i>		poorte toe)	
Catharijnepoort (wachtpost 1498)				
6	Bakkerstoren(?)	2 Bakkers, molenaars en	1 Backer slach	8 Backers, moelnaers ende
7	vervalt (gebouwd na 1536)	linnewevers		linnewevers
8	<i>bij/naast Sint-Corneliskapel</i>		2a-b Moelnaers ende linnewevers	
9	Bollaartstoren (wachtpost 1498)		slaghen	
10	Rostoren (herbouwd 1540)	3 Brouwers en viskopers	3 Vleyschouwer slach	2 Visschers ende vleyschouwers
11	Brouwerstoren(?), <i>op het Zand</i>			
12	Viskoperstoren, <i>achter het Zand</i> (wachtpost 1498)		4 Visscher slach	
13	<i>vierkante toren aan de gracht bij de Weerdpoot</i>			
Weerdpoot				
14	Louwerstoren, <i>achter de Lauwers</i> (wachtpost 1498)	4 Louwers en wolwevers	5 Louwer slach	9 Louwers ende wolwevers
15	Wolweverstoren, <i>achter de herberg van Beverweerde</i>		6 Wollewever slach	
16	[toren De Beer (gebouwd na 1536)]			
17	Plompe- of Marsliedentoren (wachtpost 1498)	5 Marslieden en botterlieden	7a-b Merslude ende Botterlude	7 Merslude ende botterlude
18	Kleine Marsliedentoren (Cremertoren)		slachen (van den wedde	
19	Botterliedentoren (wachtpost 1498)		voert totten Wittenvrouwen-	
20	Kleine Botterliedentoren		poerte toe)	
Wittevrouwenpoort				
21	Schoenmakerstoren (Corduanierstoren)	6 Corduaniers oud en nieuw	8a-b Cordewanier slach	5 Cordewaniere nye ende oud
22	Oude Schoenmakerstoren			
23	<i>achter de Cellebroeders</i>			
24	Mijertstoren(?), <i>achter juffr Van Lunenburg</i>			
25	Hacktentoren, <i>achter St Hiëronymus</i> (wachtpost 1498)			
26	Korenkoperstoren, <i>achter Godscameren</i>	7 Korenkopers	9 Corencoper slach	4 Corencoper
27	<i>achter/aan de Camp(steeg), achter Jan van Cuyck</i>			
28	<i>achter/bij Lepelenburg</i>			
28	<i>achter Klein Lepelenburg</i>			
30	Oude Kleerkoperstoren(?), <i>achter/bij Schalkwijksteeg</i>	8 Oude wantsnijders en	10 Oudewant-snider slach	3 Steenbicker ende
31	<i>achter/bij Maria Magdalena</i> (onvoltooid)	steenbidders		oudecledermaker
32	<i>achter/aan de Groenesteeg</i>			
33	<i>achter Sint-Servaas</i>			
34	Steenbikkerstoren, <i>achter Sint-Servaas</i> (wachtpost 1498)		11 Metsellaer slach	
35	<i>achter Sint-Servaas</i>			
36	<i>op/bij Sint-Servaashek</i> (wachtpost 1498)			
37	Grauwwerkerstoren	9 Grauwwerkers en riemsnijders	12 Bontwerker slach	6 Grawerkers ende riemsniders
38	<i>achter Sint-Agnietenklooster</i>			
39	<i>achter Sint-Nicolaaskerk</i>			
40	Riemsnijderstoren (naast Tolsteegpoort)		13 Riemsnider slach	
Tolsteegpoort oostzijde (wachtpost 1498)				
Tolsteegpoort westzijde				
41	Bijlhouwerstoren (wachtpost 1498)	10 Bijlhouwers	14 Bijlhouwer slach	11 Bijlhouwers
42	<i>onbekend</i>			
43	<i>achter Goeyert van Voirde</i>			
44	<i>onbekend</i>			
45	Smeetoren (wachtpost 1498)	11 Smeden en zadelaars	15 Smede slach	10 Smede ende zadelare
46	Kleine Smeetoren			
47	Zadelaarstoren?		16 Zadelaers slach	
48	<i>onbekend</i>			
49	Venroytstoren			

einde van de wacht werd geblazen. Om de wakers te controleren, gingen er 's nachts zogenaamde *crupers* buiten langs de singel of reden er *omryders* te paard langs de stadsmuren om de wakers aan te roepen. Wie zijn waakplicht verzaakte, kon rekenen op een stevige boete.

Stadsleger 'op tocht'

In tijden van oorlog werd het aantal wachters flink uitgebreid. Zo werden in 1457, toen Utrecht het met Amersfoort aan de stok had, voor elke halve

waak maar liefst twintig man verwacht. Elke nacht liepen er dus wel $40 \times 11 = 444$ wakers op de muren. Was een gildebroeder in rustige tijden eens in de veertien dagen aan de beurt om te waken, bij verhoogde waakzaamheid kon dat oplopen tot eens in de week. Daaruit volgt dat de gezamenlijke gilden dan zeker 3.000 man beschikbaar hadden voor de nachtwake.

De militaire verplichtingen van de gildebroeders reikten echter verder dan de verdediging van de stadsmuur. Samen vormden zij een legermacht

die ook geregeld offensief werd ingezet. Uit de 14e en 15e eeuw kennen we diverse voorbeelden waarbij het stadsleger 'op tocht' ging. Als de Banklok in de Buurkerk luidde, moest elk gilde zich verzamelen op de Plaats voor huis Hasenberg (Stadhuisbrug), elk gilde met zijn eigen vaandel. De gilden waren per waak ingedeeld in drie zogenaamde batailles (bataljons), aangevuld met de leden van het stadsbestuur, de schutterij en mannen uit de Stadsvrijheid. De oudste daarvan dateert uit 1386, toen het stadsleger ten strijde trok tegen Montfoort. Hoe groot was dit leger? Volgens een beschrijving door een Utrechtse chroniqueur van de belegering van IJsselstein tijdens de Stichtse burgeroorlog in 1482 telde de Utrechtse legermacht die zich daar had samengetrokken wel 6.000 man. Een deel daarvan betrof echter huurlingen uit Kleef. De belegering duurde nog geen twaalf dagen en moest voortijdig worden afgebroken toen een Hollands leger de stad kwam ontzetten. Volgens de Utrechtse kroniek sneuvelden aan Utrechtse zijde wel 150 man, van wie het merendeel overigens huurlingen uit Kleef waren.⁷ Het aantal gewonden zal ongetwijfeld nog vele malen hoger zijn geweest.

Dienen in het Utrechtse stadsleger was dus geen sinecure. Alleen in bijzondere gevallen kon een gildebroeder verlof worden verleend door de oudermannen van zijn gilde. Wie niet kwam opdagen bij een veldtocht kreeg een flinke boete. Zo mochten Henrick Passert en enkele gildebroeders die in 1511 niet mee op tocht waren geweest, een boete betalen van 6 Rijns gulden.⁸ Wie dit soort bedragen niet kon betalen, werd een nacht in het (Oude) Vleeshuis opgesloten, de gevangenis achter huis Hasenberg.

Waken en slagen

De indeling van de gildewaken blijkt gedurende de 14e en 15e eeuw vrij constant. Al in 1341 zijn de 21 gilden over 11 waken verdeeld. Een eerste opsomming van de gilden per waak dateert van zes jaar later. Het blijkt dat die indeling tot het eind van de 15e eeuw, met enkele korte onderbrekingen in 1379-1380 en 1455-1456, steeds is gehandhaafd. De vaste volg-

Vier Utrechtse schutters, gewapend met voetboog, zwaard en bijl. De voorste schutter draagt het stadsbanier, met daarop Sint-Maarten, die tot 1537 het Utrechtse stadswapen sierde. Tekening van een verduwen gebrandschilderd raam in het Duitse Huis van ca. 1450 door Joost van Atteveld, 1648.

□ CENTRAAL MUSEUM UTRECHT

orde waarin de 21 gilden vanaf 1402 jaar na jaar in het *Raads Dagelijks Boek* worden opgesomd, weerspiegelt deze zelfde indeling.

De waken op hun beurt waren ingedeeld in een of meer gildeslagen, waarvan een overzicht is overgeleverd uit 1383. Een slag bestond uit een gedeelte van de muur tussen maximaal vijf torens, waarvan het onderhoud toeviel aan het betreffende gilde. Dit onderhoud betrof behalve de muur en de torens ook de gracht, die in de winter bovendien ijsvrij moest worden gehouden.

De volgorde van de waken met hun gilden levert ook de sleutel tot verdeling van de stadsmuur over de verschillende waken en de bijbehorende gildeslagen. Belangrijk houvast daarbij bieden de namen van de torens, waarvan er 21 waren die de naam van een gilde droegen. De meeste daarvan kennen we uit schriftelijke vermeldingen uit de 15e of vroege 16e eeuw, zoals de Viskoperstoren, de Louwerstoren, de Wolweverstoren, de Botterliedentoren, de Steenbikkerstoren, de Bijlhouwerstoren, de Smeetooren en de Wantsnijderstoren. Aan te nemen valt dat de torens die naar een gilde zijn genoemd, het begin markeren van de slag van het betreffende gilde, waarbij dan steeds met de klok mee is gewerkt. Uitzondering op deze regel vormen de slagen die beginnen bij een van de vier stadspoorten. Daar blijkt de gildetoren steeds de eerste toren na de betreffende poort te zijn. Een combinatie van al deze gegevens en een lijst met wachtposten uit 1498⁹ maakt het mogelijk te komen tot een reconstructie van de wakenindeling uit de 14e en 15e eeuw (zie tabel en kaart). Bij nadere beschouwing valt op dat de grenzen tussen de elf waken steeds worden gemarkeerd door hetzij een stadspoort, hetzij een van de vierkante torens uit de oude stadswal. Slechts op twee plaatsen ontbreekt zo'n markering, namelijk tussen de eerste en de elfde waak (later de locatie van de Wantsnijderstoren) en tussen de zevende en de achtste waak (vermoedelijk de locatie van de latere Oude Kleerkoperstoren). Hebben hier oorspronkelijk ook zulke vierkante torens gestaan? Recente

opgravingen bij de Wantsnijderstoren hebben daarvoor nog geen aanwijzingen opgeleverd.¹⁰

Opvallend is ook dat deze indeling een tweedeling weerspiegelt tussen het boven- en benedeneinde van de stad, die we eerder al tegenkwamen bij de indeling van de schutterij. De eerste zes waken vallen alle in het bovineinde van de stad, de andere vijf in het benedeneinde. De scheidslijn loopt daarbij precies over de oostwestassen van de Mariakerk, de Dom en de Pieterskerk. Daarnaast blijkt er ook een relatie met de indeling in de vier parochies, die uit het tweede kwart van de 12e eeuw stamt. Waken 2, 3 en 4 vallen binnen de parochie van de Jacobskerk, de waken 5, 6, 10 en 11 binnen de Buurkerkparochie, de waken 7 en 8 binnen die van de Nicolaaskerk en waak 9 binnen die van de Geertekerkerk.

Dit alles bewijst wat al langer werd vermoed, namelijk dat de indeling in waken ouder is dan die van de gildewaken en -slagen. Naar alle waarschijnlijkheid is zij al in de 12e eeuw ontstaan, kort na de aanleg van de stadswal. Toen reeds moeten de bewaking en het onderhoud van de nieuwe omwalling aan de inwoners van de stad zijn toegewezen en is een verdeling in waken tot stand gekomen. Daarbij is het overigens heel goed denkbaar dat oorspronkelijk ook de Utrechtse die buiten de wal, in de Stadsvrijheid, woonden, afhankelijk van de parochie waartoe zij behoorden, bij een van de waken waren ingedeeld. Dit systeem zal dan in of kort na 1307 zijn gewijzigd, toen alle burgers van de stad zich verplicht bij een gilde moesten aansluiten en deze gilden ook de indeling van de waken gingen bepalen. Bij sommige gildeslagen, zoals die van de smeden, de bijlhouwers en de louwers, lijkt een directe relatie te bestaan met de plaats waar de meeste broeders van het betreffende gilde hun bedrijf hadden. De meeste gilden hadden hun activiteiten echter in het centrum van de stad geconcentreerd, zodat zij een slag verder verwijderd van hun woonplek kregen toegewezen. Zeker is dat het in 1341 functioneerde. De impliciete bewoordingen die in de regeling van 1341 worden gebruikt, vormen een extra aanwijzing dat het nieuwe systeem toen al enige tijd van kracht was.

Noten

- 1 Klück e.a. 2004, 15; Baggerman 2017, 71-72. Dit is aanzienlijk hoger dus dan de 4 à 5 meter uit de reconstructie bij Vlerk 1983, 54. Een verlaging van de middeleeuwse muur en veel van de bijbehorende torens vond plaats bij de modernisering van de stadsverdediging na 1536: Klück e.a. 2004, 16. Ook de berekening van de omtrek van de middeleeuwse stadswal c.q. -ommuring, in navolging van Vlerk doorgaans op ruim 4 kilometer gesteld, behoeft bijstelling naar boven. Zelf kwam ik tot een lengte van 4,9 kilometer.
- 2 HUA, Stadsarchief I, nr. 332: 'vande voirsz vierden toern totten vijften toe staende after sunte Jeronimus scoel ende is viercant (in margine doorgestreep: Hackten toirn)'. De precieze locatie van deze vierkante toren was tot op heden nog onhelder. Vgl. Vlerk 1983, 43.
- 3 Baggerman 2017, 71 (tabel 4) en 79 e.v.
- 4 HUA, Stadsarchief I, nr. 332.
- 5 Smithuis 2019, 73.
- 6 Uitvoerig hierover: Smithuis 2019, 31 e.v. en 78-80.
- 7 N.B. Tenhaeff (red.), *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad. Utrechtsch-Hollandsche jaarboeken 1481-1483 [...]* (Utrecht 1920) 125-127.
- 8 Overvoorde en Joosting 1897 (red.), nr. 64.
- 9 Overvoorde en Joosting 1897 (red.), nr. 88.
- 10 Baggerman 2017, 84-85.

Literatuur

- Baggerman, Marc, *Plan or process? The medieval fortifications of Utrecht from the 12th to 15th century*. Master Thesis Universiteit Leiden, Faculteit Archeologie (Leiden 2017).
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R.E. de Bruin e.a. (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 113-189.
- Klück, B., A. Hemmes en R. de Kam, *Het Utrechtse antwoord. De bastions van Karel V* (Utrecht 2004).
- Overvoorde, J.C., en J.G.Ch. Joosting (red.), *De gilden van Utrecht tot 1528. Verzameling van rechtsbronnen, dl. 1* (s-Gravenhage 1897).
- Schoemaker, L., 'De laatste toren van Utrecht', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 78 (2005) 6-13.
- Smithuis, J., *Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)* diss. Universiteit Leiden (Leiden 2019).
- Vlerk, L.C. van der, *Utrecht ommuurd. De stedelijke verdedigingswerken van Utrecht* (Vianen 1983).

Gerard Raven

Conservator Museum Flehite en
hoofdredacteur Kroniek.

Conservator Gerard Raven met enkele van de te veilen prenten. Na 41 jaar werkzaam te zijn geweest in de erfgoedwereld - onder andere als conservator van Museum Flehite en hoofdredacteur van het regionale erfgoed-tijdschrift Kroniek - gaat hij na de veiling en de opening van de expositie Johan en Maurits (13 mei) met pensioen.

□ FOTO HAROLD VAN DEN HAUTEN

Prenten en brochures voor een vriendenprijs

Op zaterdag 11 mei veilt Museum Flehite in Amersfoort een bijzondere collectie Utrechtse stadsgezichten en ander materiaal. Speciaal voor de Vereniging Oud-Utrecht.

Rond 1850 was jhr J.F.L. Coenen van 's-Gravesloot (1817-1885) de belastingontvanger van Amersfoort. Hij had een bijzondere hobby: tekeningen en prenten van de provincie Utrecht. Destijds kon je voor weinig geld hele collecties tegelijk aankopen, ook tekeningen. Daarbij verzamelde Coenen ook op kwaliteit; zijn prenten zijn over het algemeen erg mooi en schoon. De prenten werden gesorteerd op gemeente en op foliobladen geplakt. Hij liet een kast maken met planken voor de zestien portefeuilles en een gesneden provinciewapen op de fries. Na zijn dood verzamelde zijn zoon verder en toen die in 1921 overleed bleek de Oudheidkundige Vereniging Flehite de erfgenaam. Museum Flehite heeft de provinciekaarten en de kaarten van Eemland in beheer. De rest van de collectie is in 1977 in bruikleen gegeven aan Het Utrechts Archief. Die heeft alles ver-

geleken met de eigen collectie; de doubletten zijn daarna naar de streekarchieven gegaan. En zo resteren de prenten van de stad Utrecht en een aantal provinciekaarten.

Vriendenprijs

Museum Flehite heeft eerder dubbele prenten van Amersfoort geveild onder de leden van de Oudheidkundige Vereniging Flehite. Dat werd zeer gewaardeerd; ze komen zo bij de primaire doelgroep. Daarom worden de Utrechtse prenten, ansichten en brochures ook als eerste aangeboden aan de leden van de Vereniging Oud-Utrecht. De inzet is aan de lage kant, zodat er een redelijke kans is dat een prent zonder tegenbieders voor een vriendenprijs weggaat. Op de foto is te zien dat het gaat om een gevarieerd aanbod: een provinciekaart, een ingekleurd stadsgezicht en andere prenten, een gekostumeerde

historische optocht van studenten. Ook is een van de rode portefeuilles te zien waarin de verzamelaar zijn bladen met opgeplakte prenten bewaarde. Verder zijn er stadsplattegronden, portretten, historieprenten, prentbriefkaarten en afbeeldingen van geannexeerde gemeenten. Vanaf 11 april is de catalogus te downloaden van www.oud-utrecht.nl. Alle ruim 800 kavels zijn gefotografeerd en op de website te zien; ook als er meer bladen zijn. Op vrijdag 10 mei is er van 17.00 tot 18.30 uur een kijkdag in het Bartholomeusgasthuis; de veiling zelf volgt daar op zaterdag 11 mei van 10.00 tot 16.00 uur.

Spelregels

Hoe kunt u meedoen? Alle informatie over inschrijven, schriftelijk of mondeling bieden, betalen op factuur en afhalen is vanaf 11 april te lezen op www.oud-utrecht.nl.

Agenda en berichten

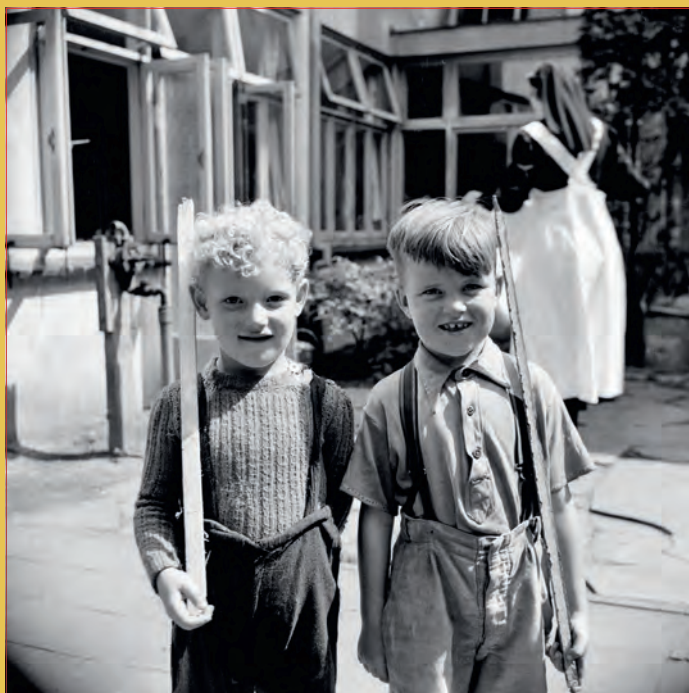
Voorjaarsledenvergadering

Deze vindt plaats op *donderdag 16 mei* in Sociëteit 'De Vereniging', Mariaplaats 14 in Utrecht. Aanvang 19.30 uur. Agenda en stukken zijn meegestuurd met dit nummer van het tijdschrift.

Historisch Café

Op *vrijdag 12 april* neemt stadsgids Willemijn Bánki de bezoekers mee op een (virtuele) stadswandeling uit een reisgids uit 1885 (de *Dubbeltjes Gids* voor Utrecht). De wandeling begint op het Stationsplein ('één der zonnigste plekjes van Nederland') en voert uiteraard ook langs de Domtoren ('geen vreemdeling, die goede beenen heeft en niet lijdt aan aamborstigheid, verzuimt dien reus onder de torens te beklimmen, waartoe de deur steeds geopend staat').

Op *vrijdag 10 mei* geeft Gerard Raven, conservator van Museum Flehite een korte presentatie over de Atlas Coenen, een verzameling van Utrechtse topografische kaarten, affiches, studenten-almanakken, ansichten en prenten die op 11 mei geveild worden, exclusief voor leden van de vereniging (zie pagina hiernaast). *Het Historisch Café vindt plaats in de Smeenzaal van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40 Utrecht. Het café begint om 17.15 uur (zaal open 16.45 uur). Toegang is gratis.*

Kleuterschool Augustinessen

□ FOTO M.A.J. VAN BOMMEL | HET UTRECHTS ARCHIEF

Lezing zusters Augustinessen

Op *woensdag 29 mei* vertelt zuster van Dijck tijdens een lezing over het ontstaan van de zusters Augustinessen en over het werk dat zij in de afgelopen 85 jaar hebben gedaan voor mensen in nood.

Op 19 maart 1934 richtte pater van Nuenen in de Utrechtse Wijk C een nieuwe kloostergemeenschap op. Het klooster zit nog altijd aan de Waterstraat. De zusters van de congregatie leven volgens de leefregel van Sint Augustinus en houden zich bezig met het Franciscusliefdewerk: goed zijn voor de ander en voor de mens in nood. Al in 1939 startte de congregatie met Meisjesstad, een

Grote Excursie 2019

De jaarlijkse Grote Excursie vindt dit maal binnen de stad plaats. Thema is 'industrielandchap (van oud naar nieuw) aan het water'.

Vanaf Zijdebalen in Pijsweerd gaan de deelnemers met een rondvaartboot van Schuttevaer door de Weerdsluis links de stadsbuitengracht op langs de voormalige gevangenis aan het Wolvenplein, Stadsschouwburg, Lepelenburg, Sonnenborgh, Centraal Museum bij Ledig Erf de Vaartsche Rijn op naar Rotsoord. Zowel in Zijdebalen als Rotsoord zijn wandelingen gepland.

Het evenement vindt plaats op *zaterdag 15 juni*, aanvang 09.30 uur bij restaurant Hygge aan de Goeman Borgesiuslaan. Na enkele korte inleidingen volgen een rondwandeling door Zijdebalen en de boottocht naar Rotsoord. Daar staan de lunch, rondwandelingen en een afsluitende borrel op het programma.

Nadere informatie en de procedure van aanmelding (waarschijnlijk vanaf 3 juni) worden gepubliceerd op de website, de nieuwsbrief van mei en het tijdschrift van juni.

tehuis voor dakloze vrouwen, meisjes en kinderen. Daarnaast werden scholen in de binnenstad overgenomen zodat een nauw contact kon ontstaan tussen school en gezin. Het werk voor Meisjesstad is per 1 januari 2009 overgedragen aan de Stichting Tussenvoorziening Utrecht.

De lezing vindt plaats in de Smeenzaal van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40 Utrecht. Aanvang 19.30 uur, inloop vanaf 19.00 uur. Entree bedraagt 5 euro. S.v.p. tevoren aanmelden bij willembj71@gmail.com.

Excursie Castellum Hoge Woerd

Precies op de plek waar ooit de Romeinen vanuit een fort de grens (limes) bewaakten, staat nu een moderne interpretatie van het fort met wallen van zes meter hoog: Castellum Hoge Woerd. Oud-Utrecht-leden kunnen op *woensdag 17 april* deelnemen aan een interessante excursie naar dit Romeinse fort. Een bijzondere ervaring, helemaal wanneer we bedenken dat de Romeinse resten van dit fort zich letterlijk onder onze voeten bevinden. De excursie bestaat uit een prachtige wandeling met deskundige gidsen door het park en museum met als hoogtepunt de bezichtiging van het Romeinse schip De Meern 1.

Castellum Hoge Woerd in Leidsche Rijn is te bereiken per fiets, openbaar vervoer (buslijnen 4 en 28) en met de auto. Zie voor een routebeschrijving: www.castellumhogewoerd.nl/bereikbaarheid/ U kunt tevoren lunchen in het Castellumcafé.

De excursie duurt van 14 tot 16 uur. Er zijn geen kosten aan verbonden. Er is plaats voor 40 deelnemers. Aanmelden bij Gerrit Huisman: g.huisman@pro-talent.nl.

Correctie

In de bespreking in het februari-nummer van het boek *Het verleden van Utrecht als remonstrantse stad, 1610-1618* van Frits Broeyer wordt vermeld dat zijn dissertatie 'nimmer [is] uitgegeven'. Dat is onjuist: van het in eigen beheer uitgegeven proefschrift bevinden zich exemplaren in de Koninklijke Bibliotheek en alle Nederlandse universiteitsbibliotheken.

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau tegen gereduceerd tarief en help Oud-Utrecht op weg naar 2000 leden!

Vraag voor € 20,- een cadeaubon aan voor een jaar lidmaatschap (normale prijs € 37,50). Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (reeds verschenen nummers van het tijdschrift worden nagezonden). Aanvragen kan via www.oud-utrecht.nl/service/lid-worden

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

LISMAN
EN **LISMAN**
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl